

תרבות בהסתדרות, 1930-1945

מאיר חזן

הפועל הארץ-ישראלי כופר בעצם החלוקה של חומר ורוח. הוא - איש המעדר והפטיש, אינו בהכרתו פחות איש רוח מאיש המדע והספרות. אין לו ההשכלה שישנה למלומד פלוני ואין לו כשרון שישנו למשורר אלמוני. ואולם על ערכי רוח החיים בלבד לא יוותר ובמונופולין של מישהו על הערכים האלה לא יכיר.¹
משה בילינסון, 1928

תקציר

הסתדרות העובדים הוקמה בשנת 1920 והייתה הרשות המוסמכת העליונה בתנועת העבודה הארץ-ישראלית והמכשיר המרכזי ליישום רעיונותיה. התרבות העברית שהתפתחה בחסות ההסתדרות ובתמיכתה הייתה מרכיב מרכזי בהגשמת החזון הלאומי, לצד קליטת עלייה, התיישבות ובניין עצמי של משק כלכלי. בשנות השלושים ובשנות הארבעים הסתמן בתנועת העבודה הארץ-ישראלית מעבר מדפוסי תרבות 'חלוציים' ביסודם אל דפוסי 'תרבות של קבע'. המאמר עוסק בחיפושי דרך פוליטיים בזרם המרכזי של תנועת העבודה הארץ-ישראלית אחר מתן מענה להעמקתה של התרבות העברית ולהרחבת יריעת פעילותה המוסדית. אבחן בו את הזיקה ואת המתח ששררו בין העשייה התרבותית ובין שיקוליה של המערכת הפוליטית ההסתדרותית ואשרטט גישות שונות שבאו לידי ביטוי בתהליך מיסודה של התרבות בזירה ההסתדרותית. בהתבסס על דיונים שהשתתפו בהם בכירי תנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות השלושים ובעזרת סדרת כינוסי פעילים בענייני תרבות שנערכו במחצית הראשונה של שנות הארבעים מוצגים דגשים ולבטים שהתקמו בהווה הארגונית-ממסדית התרבותית ההסתדרותית במגמה לתאר ולנתח גורמים דומיננטיים בהתגבשותה. משלב מסוים התנהלה פעולתה בממשק עם מחלקת התרבות של הוועד הלאומי. הפעילות התרבותית העברית ביישוב העפילה למרום השפעתה עם הגעתה של העלייה החמישית ארצה ובשנות מלחמת העולם השנייה. בתקופה ההיא עלו צורכי תרבות חדשים והתעוררו מתחים מוסדיים בנוגע לסדרי העדיפויות של פעילות התרבות הממסדית והלא ממסדית; אלה העמידו שורה של אתגרים בפני הגורמים שהופקדו על ניהול חיי התרבות בהסתדרות העובדים.

מילות מפתח: ברל כצנלסון, הסתדרות העובדים, היישוב היהודי, יעקב זנדבנק, מפא"י, תקופת המנדט, תרבות

1 מ' [משה] בילינסון, 'איש הרוח וההברה', דבר, 21.11.1928.

מבוא

התכנית התרבותית המודרנית שהנחתה את תהליכי התחייה הלאומית היהודית בארץ ישראל נמנתה עם תווי ההיכר הייחודיים של היישוב והייתה רכיב בסיסי בתהליך בניין האומה החדשה. הדגם הפרוגרמטי 'החזק ביותר' שנוצר באותם הימים התהווה בתנועת העבודה.² ייעודה הפוליטי, לפי הגדרתו של יוסף חיים ברנר ערב ועידת היסוד של ההסתדרות בדצמבר 1920: 'ליצור את ההסתדרות של כל העובדים בארץ ישראל לשם בנין העם והארץ'.³ הקמתה של ההסתדרות בישרה על מתן הבכורה לה בתור הרשות המוסמכת העליונה בתנועת העבודה הארץ-ישראלית והמכשיר המרכזי לביצוע רעיונותיה. הפועל העירוני השכיר והפועל החקלאי נחשבו אז הסדן המעמדי האנושי לפיתוח הפרויקט הציוני, שמחויב בבסיסו להגשמת החזון הלאומי באמצעות קליטת עלייה, התיישבות, בניין עצמי של משק כלכלי וטיפוח תרבות עברית.⁴ 'העבודה התרבותית הלאומית', שבמוקדה אתוס החלוץ אשר אליו עיני הציונות נשואות בהגשמת חזונה, הייתה נדבך בגישה שפיעמה בקרב מייסדי ההסתדרות העובדים כי למעמד הפועלים יש ייעוד היסטורי, ו'הוא המבטא האמיתי של הרצון הלאומי'.⁵

בשנות השלושים ובשנות הארבעים הסתמן בתנועת העבודה הארץ-ישראלית מעבר מדפוס תרבות 'חלוציים' ביסודם אל דפוס 'תרבות של קבע'. הדפוס התרבותי הראשון הבלטי את דמותו של החלוץ ואת מוטיב החלוציות. הפועל מן השורה היה כתובת הדפוס התרבותי שבא בעקבותיו, והוא עוצב בעת שרפתה מעט ההתלהבות הנרגשת של התחלה חדשה ושגרת חולין אכפה את עצמה על המציאות הציונית סוציאליסטית. הדילמה מה יהיו 'לוחות הברית של תרבותנו החדשה' העסיקה לא אחת את בני הדור והתחדדה במחנה הפועלים על רקע מלאות חצי יובל לעלייה השנייה ב-1929.⁶ במאמר אני עוסק בחיפוש

- 2 שמואל נח אייזנשטדט, הציוויליזציה היהודית: הניסיון ההיסטורי היהודי בפרספקטיבה השוואתית וגילוייו בחברה הישראלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2002, עמ' 186-187.
- 3 יוסף חיים ברנר, 'ציונים', י-יא (כסלו תרפ"א), בתוך: כתבים, ד, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985, עמ' 1813.
- 4 ישראל קולת, 'האידיאה של ההסתדרות: התהוות והשתנות (1920-1948)', מאסף, ב (דצמבר 1971), עמ' 91-93.
- 5 דוד בן-גוריון, 'הייעוד הלאומי של מעמד הפועלים', קונטרס, כ"ד באדר תרפ"ה (20.3.1925); חגית לבסקי, 'תרבות כלכלית וכלכלת תרבות ב"מדינה שבדרך"', בתוך: ישראל ברטל (עורך), העגלה המלאה: מאה ועשרים שנות תרבות ישראל, מאגנס, ירושלים 2002, עמ' 22-23; זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1982, עמ' 94-95.
- 6 מ"א [מיכאל אסף], 'הצבור והמפעל התרבותי', דבר, 5.12.1928; י' לופכין, 'פרובלמות תרבותיות', הפועל הצעיר, 24.4.1929 (מכאן הציטטה האחרונה). על המונח 'חלוציות' בתקופה הנדונה ראו: הנרי ניר, 'מיהו חלוץ? גלגולים סמנטיים של המינוח החלוצי בתנועת העבודה הארץ-ישראלית, 1917-1939', טורא, ב (1992), עמ' 228-248.

דרך פוליטיים בזרם המרכזי של תנועת העבודה הארץ-ישראלית לשם מתן מענה ללבטי התמודדות זו. נבחנים בו הזיקה והמתח ששררו בין העשייה התרבותית ובין שיקוליה של המערכת הפוליטית ההסתדרותית ומסורטטות גישות שונות שבאו לידי ביטוי בתהליך מיסודה של התרבות בזירה ההסתדרותית. בהתבסס על דיונים שהשתתפו בהם בכירי תנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות השלושים ובעזרת תיעוד של סדרת כינוסי פעילים בענייני תרבות שנערכו במחצית הראשונה של שנות הארבעים אציג דגשים ולבטים שעלו בהוויה הארגונית-ממסדית התרבותית ההסתדרותית במגמה לתאר ולנתח גורמים דומיננטיים בהתגבשותה. משלב מסוים התנהלה פעולתה בממשק עם מחלקת התרבות של הוועד הלאומי. נקודת המבט הממסדית-תרבותית שאציג היא נדבך הכרחי בביאור מכלול מרכיבי המציאות התרבותית ביישוב. הבחירה להאיר את ההיבט האמור מחייבת להותיר תכנים רעיוניים-פוליטיים ברקע עיוני וכן הבחנות בנוגע למתח שבין תרבות גבוהה למאפיינים תרבותיים של חיי יום-יום בחוגי הפועלים ומידת ההשפעה של דגמים מזרח-אירופיים בכלל ושל דגמים רוסיים בפרט על רכיבי התרבות המקומית-ילידית.⁷

בהיסטוריוגרפיה העוסקת בסוגיות תרבות בתקופת היישוב הובלט מה שאירע בימי העלייה השנייה ובשנות העשרים, בין היתר במחקרי יסוד שעסקו גם בתנועת העבודה מנקודות מבט שונות, למשל מאת זהר שביט, מוטי זעירא, זאב שביט, בועז לב טוב ואריה ספונזניק.⁸ בימים ההם סומנו הקואורדינטות לתרבות עברית. בתקופת העליות השנייה והשלישית (1903-1923) התרקמו 'איים של תרבות עברית' כפי שמציין יעקב שביט. תרבות הפועלים הייתה לדבריו אחד ממבעיה העיקריים. עולם התרבות של הפועל הצמא לגיבוש 'תמונת עולם חדשה, מערכת ערכים חדשה ואורח חיים חדש', כהגדרתו של יצחק טבנקין, שנמנה עם הנהגת ההסתדרות ומפא"י, נסמך על המרצת יצירתה של תרבות יהודית עצמית חדשה בעברית, שתשמש במידת-מה גם תחליף לתרבות המסורתית והדתית. היזמות התרבותית - הספונטנית בעיקרה, שרווחה במחנה הפועלים ושביטויה המובהקים היו עיתוני המפלגות, ההרצאות על מגוון תחומי חיי יום-יום והריקודים - צמחה טיפין-טיפין

7 אניטה שפירא, 'המוטיבים הדתיים של תנועת העבודה', יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 259-260; ענת הלמן, אור זים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007, עמ' 117-120, 186-209; איתמר אבן-זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882-1948', קתדרה, 16 (1980), עמ' 165-189.

8 זהר שביט, 'חיים הספרותיים בארץ ישראל, 1910-1933', הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1982; זאב שביט, 'הפעולה התרבותית בתנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות ה-20: ראשית ייצורה של הגמוניה תרבותית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2001; מוטי זעירא, 'קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית', יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002; בועז לב טוב, "בילויים במחלוקת": דפוסי בילוי ותרבות פופולארית של יהודים בארץ ישראל בשנים 1882-1914, כמשקפי תמורות חברתיות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2007; Arieh B. Saposnik, *Becoming Hebrew: The Creation of a Jewish National Culture in Ottoman Palestine*, Oxford University Press, Oxford 2008.

בשני העשורים הראשונים של המאה ה־20⁹ היא התחלפה ביזמות מוסדית מוכוונת ומפוקחת במידה מוגבלת בשנות העשרים לנוכח הקמת ההסתדרות, הצמיחה הדמוגרפית היהודית בארץ והמשבר העמוק שאליו נקלעה העלייה הרביעית הבורגנית בזהותה באמצע 1926. נסיבות אלה הולידו צורך והזדמנות לקלוט אל שורות ההסתדרות שכבה זעיר בורגנית, שנדרש להקנות לה את השקפת העולם הציונית־סוציאליסטית בבניית הבית הלאומי. שילובה בהסתדרות הושתת בין היתר על הגברת הפעולה התרבותית בתור מכשיר של גיבוש חברתי וארגוני לפי רוחה.¹⁰ התרבות העברית ביישוב העפילה למרום השפעתה עם הגעתה של העלייה החמישית ובשנות מלחמת העולם השנייה. המוני העולים – כ־255,000 נפש עלו ארצה בשנות השלושים (בראשית העשור הייתה האוכלוסייה היהודית בארץ כ־170,000 נפש) – בצירוף הסגירות הפתאומית שנכפתה על האוכלוסייה היהודית בזמן המלחמה, הולידו צרכים תרבותיים חדשים, עוררו קשיים אחרים בנוגע לסדרי העדיפויות של הפעילות התרבותית הממסדית והלא ממסדית והעמידו אתגרים חדשים בפני הגורמים שהופקדו על ניהול חיי התרבות בהסתדרות העובדים.

ברל כצנלסון, שנחשב האורים ותומים מבחינה פוליטית בעיצוב עולמה התרבותי של תנועת העבודה, נימק כך את חשיבות התרבות בהוויית הפועל ובגיבוש הדומיננטיות שלו ביישוב: 'המילה העברית הנדפסת הינה בשבילו לא קינוח סעודה, לא יציאת ידי מצווה לאומית, כי אם דבר חיים'.¹¹ ההצלחה לייצר חיבור בין העבודה ובין התרבות תרמה להיווצרות ההגמוניה הפוליטית של תנועת העבודה וליצירת התשתית להישרדותה במעמד זה שנים ארוכות. התקופה שנתבונן בה משתרעת מייסודה של מפא"י ב־1930 עד תום מלחמת העולם השנייה, שכן טענתי היא שבזמנה התבססו והתקבעו דפוסי היסוד של החיבור הפוליטי בין עבודה לתרבות בניצוחה של ההסתדרות המונהגת בידי מפא"י. אציג במאמר כמה צמתים בולטים בהשתרשות מגמה עקרונית זו. נוכחותה גלשה לפרקים אל מרחבי מוסדות היישוב והתנועה הציונית מכוח הדומיננטיות הגוברת של מפא"י בהם. עם זאת, ראוי לתת את הדעת כי תרבות לאומית עברית השתרשה בהדרגה ביישוב; ולצדה ובקרבה פעלו תרבויות משנה שניזונו ממקורות אידאולוגיים, עדתיים, דתיים, ילידיים ערבים ועוד. מקצתן הושתתו על ארצות המוצא של העולים, ואחרות היו תוצר המפגש והחיכוך הישיר עם הוויית הארץ ועם אוכלוסייתה.¹² עיון בממד זה בהקשר של ההסתדרות חורג מעיוננו עקב קוצר היריעה.

9 יעקב שביט, 'תרבות ומצב קולטורי: קווי יסוד להתפתחות התרבות העברית בתקופת העלייה השנייה', בתוך: ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה: מחקרים**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1997, עמ' 343-366.

10 שביט, 'הפעולה התרבותית', עמ' 59-79.

11 פנחס גינזור, 'קהילת הסופרים העברים בארץ ישראל של ימי העלייה השלישית ויחסה לתנועת הפועלים', **עיונים בתקומת ישראל**, 6 (1996), עמ' 481-482. להערכתו, נכון להחיל את קביעתו של גינזור על התרבות העברית בכללה וגם על שנות השלושים והארבעים. למעורבותו של כצנלסון בנושאי תרבות ראו: אניטה שפירא, **ברל: ביוגרפיה**, ב, עם עובד, תל אביב 1980, עמ' 626-663.

12 יעקב שביט, 'מעמדה של התרבות בתהליך יצירתה של חברה לאומית בארץ ישראל: עמדות יסוד ומושיג יסוד', בתוך: זהר שביט (עורכת ומחברת ראשית), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל**

בפרק הזמן הנסקר במאמר ביססה תנועת העבודה דפוסי תרבות מבית מדרשה האידיאולוגי בבחינת כזה ראה וקדש. דגשיה התרבותיים העבריים היו לאומיים וחילוניים, ובה בעת ספוגים בפוליטיקה שנועדה לא רק לשם אינטרס ומאבק על סדרי עדיפויות אלא נחשבה מקור השראה שמגשר בין חיי יום-יום משמימים ובין הקניית הרגשת התעלות וביטחון בצדקת הדרך המובילה לעיצובה של מציאות חדשה נכספת.¹³ במצע ייסודה של מפא"י בינואר 1930 צוין כחלק ממכלול תפקידי המפלגה כי היא 'פועלת להנחלת הלשון העברית ואוצרות התרבות לעובדים ולעם כולו'.¹⁴ מפא"י לא פעלה דרך שגרה בתחומים אלה ישירות. הגורם המוסדי המרכזי שעסק בהם מטעמה היה ועדת התרבות המרכזית של ההסתדרות, וזו ניתבה אותם ברוח השקפת העולם הציונית-סוציאליסטית בלי לתבוע לעצמה מרות ומונופולין על כל שדה העשייה התרבותי של חבריה.¹⁵ שמואל יבנאלי עמד בראשה של ועדת התרבות בשנות העשרים, שאז היו ענייני חינוך ותרבות משולבים בה זה בזה, ותשומת הלב והמשאבים הוקצו בעיקר להקניית חינוך לילדים ולהנחלת עברית לעולים.¹⁶ בשנות ה-30 הועבר ניהול תחום התרבות בהסתדרות לידי של יעקב זנדבנק, שהיה בעבר ממקורביו של מרטין בובר, ובעקבותיו - לאברהם לוינסון ב-1939. אמנם זנדבנק לא היה בתנועת העבודה הכתובה הציבורית העליונה בתחום התרבות אלא כצנלסון כאמור, אבל דמותו וזהתה עם התרבות באותה רוח ארגונית-מוסדית שהשתגרה במפא"י ובה סומנה אישיות מסוימת בפי כול כמייצגת תחום פעילות.¹⁷ זנדבנק עלה ארצה

מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל, מוסד ביאליק, ירושלים 1998, עמ' 9-29.

13 מוקי צור, **כְּרֶעָה ברוח: עיונים בתרבות הקיבוץ והתרבות הישראלית**, יד טבנקין, רמת אפעל 2007, עמ' 101-106.

14 'החלטות ועידת האיחוד: המצע', **הפועל הצעיר**, 1930.1.24.
 15 למחלוקת בוועידת היסוד של ההסתדרות ב-1920 על הכללת התרבות בתחומי פעילותה ראו: יהודה סלוצקי, **מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית**, עם עובד, תל אביב 1973, עמ' 292-293.

16 התקווה שביקרו של מרטין בובר בארץ ישראל באפריל 1927 יסייע להגשמת חזונו בדבר 'השכלת העם' באמצעות יצירת 'אוניברסיטה עממית' בחיק ההסתדרות זכתה להד חולף. משה בילינסון, בכיר הפובליציסטים בדבר ששיוע, כאמור במוטו, להגברת מעמדה של הרוח בהוויה ההסתדרותית, העריך כי אילו בובר 'בא לפני שבע שנים היה בא כמנהיג, כמורה'. אבל בובר לא עלה בשעת ייסוד ההסתדרות, הלין, וכעת הגיע רק כ'תייר' ו'אורח'. תרומתו להעמקה התרבותית של הרעיון הציוני ומרכזיות הגותו בקרב 'הציונות המערבית' לא הוטלו בספק, ביאר בילינסון, אך השתהותו בהגירתו ארצה והזדהותו עם השקפתה של אגודת ברית שלום, בייחוד לאחר מאורעות 1929, מנעו אותו מלהיפך לדמות מרכזית בהתוויית התרבות ההסתדרותית. ה"ב [משה בילינסון], 'לבואו של בובר', **דבר**, 1927.4.4; מ' בילינסון, 'רוחו של בובר', שם, 1927.4.18; ה"ל, 'ההשליה הפוליטית', שם, 1929.12.10; 'מרטין בובר על השכלת העם', שם, 1927.4.13; דנה זליקובסקי, 'מרטין בובר והשכלת העם: רעיון בית הספר הגבוה לעם והגשמתו בבית המדרש למורי עם בירושלים', **דור לדור**, לב (תשס"ח), עמ' 74-76.

17 כמו שלמשל אליהו גולומב נחשב הכתובה בענייני ארגון ההגנה, וכך גם בבה אידלסון במועצת הפועלות, אברהם הרצפלד בייסוד נקודות התיישבות עובדת, יעקב אפטר בעניין 'המשביר המרכזי'

מברלין בימי העלייה הרביעית והיה חבר מפלגת הפועל הצעיר. הוא שימש בתחילה מזכיר ועדת התרבות המרכזית, ובהדרגה גיבש מעמד ייחודי בתחומי העשייה התרבותית בהסתדרות. זנדבנק סבר כי כשמדברים בחיק ההסתדרות על 'פעולה תרבותית', הכוונה היא 'ליצור את התנאים ואת ההנחות המוקדמות המאפשרים התפתחות המביאה לידי תרבות'; כלומר להכין את החלל הרוחני והחברתי אשר בתוכו יכולה להיווצר תרבות.¹⁸ כך הוא תפס את המשימה העומדת בפניו והגישה המעורפלת הזאת העניקה מבע נאמן לשיח על אודות התרבות שהשתרש בהסתדרות.

'תרבות הפועלים' התקבעה וגובשה בהדרגה בימי היישוב. קווי המתאר שלה סומנו באורח חוזר ונשנה בהתבטאויות בני התקופה, והמסד שעליהם היא הושתתה תומצת בידי זנדבנק: 'לבנות מולדת, להחיות ערכי עם, לחדש תרבות רוחנית, להגשים ציונות'. רק מתוך תהליך הגשמתה של מציאות עצמאית החדשה, הבהיר, 'יכולים להיווצר סגנון, אורח חיים, יציבות בהרגלים ובמנהגים, קשר לקרקע, צמידות למולדת - בקיצור: תרבות'.¹⁹

לבטי הפעולה ההסתדרותית בשדה התרבות במחצית הראשונה של שנות השלושים

בתחילת 1931 היו בהסתדרות כ־30,000 חברים (ובהם כ־6,800 'נשי עובדים' וכ־1,560 חברי הנוער העובד), והיא איגדה יותר מ־75 אחוז מציבור הפועלים היהודי בארץ ישראל. הם היו כ־17 אחוז מהאוכלוסייה היהודית, לעומת כ־8,300 חברי הסתדרות ב־1922 (כ־10 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית), כ־127,000 חברים באוגוסט 1944 וכ־184,000 חברים ב־1948 (כ־28 אחוז מהאוכלוסייה היהודית).²⁰ מנתוני הצמיחה הדמוגרפית נגזר הדחף הפוליטי לראות בממד התרבותי מרכיב בסיסי בקיומה ובהתפתחותה של ההסתדרות. במוקד עיוננו יעמוד המתח בין 'הרוטינה התרבותית' ובין 'החזון התרבותי' בימים של טלטלה רוחנית,²¹ כמו שבאו לידי ביטוי במושבה ובעיר בראש ובראשונה. הבחירה להפנות את המבט לשם היא פועל יוצא מצביונה העירוני והלא כפרי ביסודה של הסתדרות העובדים, כמו שאפשר

ולוי שקולניק (אשכול) בנוגע לחברת מקורות. שבתי טבת, 'בן-גוריון מזכיר ההסתדרות', בתוך: שלמה אבינרי (עורך), דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים, עם עובד, תל אביב 1988, עמ' 43-44.

18 יעקב זנדבנק, 'לשאלת פעולתנו התרבותית בוועידת ההסתדרות', הפועל הצעיר, 20.1.1933. להשקפת עולמו והגותו של זנדבנק ראו את ספרו בנתיבי תרבות: מאמרים ומסות, המרכז לתרבות, תל אביב 1940.

19 זנדבנק, 'לשאלת פעולתנו'. ההדגשה במקור.

20 ג' [גצל] קרסל, ההסתדרות: ארבעים שנות חיים, תרבות וחינוך, תל אביב 1960, עמ' 22, 137; מפעל ארבע שנים: ההסתדרות, 1945-1948 - פרקי דין וחשבון לוועידה השביעית, מחלקת ההסברה של הוועד הפועל, תל אביב מאי 1949, עמ' 9.

21 דברי יוסף שפרינצק בכינוס השני לתרבות על שם זנדבנק, 22.6.1941, ארכיון תנועת העבודה במכון לבון (להלן: אה"ע), IV-142-1-104.

להיזכר למשל מנתוני חבריה נכון ל־1 בינואר 1933: כ־21,000 התגוררו בעיר (בתל אביב – כ־11,000, בחיפה – כ־6,000, בירושלים – כ־4,000), כ־10,000 התגוררו במושבות, וכ־3,800 התגוררו בקיבוצים ובמושבים.²² תרבות שיועדה אל הרבים אשר התגוררו בעיר ובמושבה, ולא דווקא לקבוצות איכות כפריות מועטות, היא שעמדה בלב לבָה של העשייה התרבותית בהסתדרות.

סוכני החברות של התרבות הלאומית ופעיליה לגווניה נודעו בקרב מעצבי האתוס הציוני כנושאי שמות נרדפים לבטלנים המדברים גבוהה־גבוהה וכמי שלהג הפטפוט הוא כלי עבודתם ומזכה אותם 'לכל המוטב בחיך סלחני'. ה'תרבותניק' הנאמן להסתדרות זוהה בהגדרתו כמשתמט. הוא היה אִמון על הקניה ועל הפצה של יסודות תרבות עברית חדשה, שניזונה מעולם המחשבה הציוני־הסוציאליסטי. מנקודת מבט, קהל צרכני התרבות הורכב ממהגרים שמקורו באו והתחבטו בתלאות היקלטות וגם מוותיקים ששימשו מעין תיבת תהודה לתקפותם של מסריו.²³ בתנועת העבודה ראו בהגותו וביצירתו של איש הרוח והאמן מעין איור משובח שראוי להוקרה ולהערכה. לפיכך הם נחשבו מתלווים לאתגרי התקופה ותורמים למסגורם הנאה, גם אם חותמם האנושי והתודעתי של כמה מהם נחרט לאורך ימים כמסייע 'להגביר את הריאליות והקדושה' החילונית סוציאליסטית, כמו שהייתה מנת חלקם של אהרן דוד גורדון, יוסף חיים ברנר, רחל בלובשטיין ודוד שמעונוביץ (שמעוני).²⁴ לצדם השתררו בבחינת שְגרה משנות השלושים ואילך פעלתנותו האמנותית של העסקן ה'תרבותניק' ומבְעיה הצרכניים. כפל פניו השתקף בקריאתו של כצנלסון 'שבכל נקודה הסתדרותית ימצא מזכיר לפעולה תרבותית, אדם מסוגל וחרוץ' ושאליה צירף התרעה: 'ואל יראו בזה ענין לבטלנים'.²⁵ ה'תרבותניק' הצטייר כממעט לחוות בגופו את העבודה, ובתור תחליף עסק בהפצת דפוסי זהות רעיונית שראוי היה לדעת העילית כי 'אדם מן היישוב' ינהג לפיהם ביום־יום וברגעי משבר.

הפעילות התרבותית בהסתדרות התנהלה בכמה אפיקים: חדרי קריאה וספריות שעבורם גם נרכשו ספרים רבים, מועדונים לפעילות תרבותית וחברתית, ובכללה חוגים, הרצאות, נשפים לרגל חגים, מועדים וימי זיכרון וכן שיעורים להנחלת הלשון העברית. אליהם התווספה עשייה אמנותית בתחומי הציור, הפיסול, התיאטרון, הסאטירה והשירה בציבור לצד קונצרטים, ריקודי עם, משחקי חברה ומשחקי שולחן (ובראשם שחמט). במישור העממי יותר בלטה פעילות הספורט מטעם ארגון הפועל והפעילות הרעיונית־חינוכית

22 'ועידת ההסתדרות', דבר, 12.2.1933.

23 ב' וולמן, 'אדם יקר', שם, 7.7.1939; שמואל אלמוג, מ'יהדות השרירים' לדת העבודה', הצינונות, ט (1984), עמ' 137-146; עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 216-251; דב בן־מאיר, ההסתדרות, כרטא, ירושלים 1978, עמ' 253; יצחק קונפורטי, 'היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידאולוגיה והיסטוריוגרפיה', ישראל, 19 (2016), עמ' 63-96.

24 מוקי צור, הר / שדה / בית: כתבים מן המורד, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2018, עמ' 17-48.

25 'תשובת ב' כצנלסון לזיכוח בשאלות התרבות והנוער', 13.1.1934, פרוטוקול ועידת ההסתדרות הרביעית, מושב שני, אה"ע.

בתנועת הנוער העובד.²⁶ על רקע המשבר הכלכלי שפקד את ההסתדרות בראשית שנות השלושים החליטו מזכיר הארגון דוד בן-גוריון והגזבר אליעזר קפלן להפסיק את התמיכה במימון שיעורי ערב וחדרי קריאה, בתואנה שאלה נמנים עם תפקידיה של ההסתדרות הציונית, וכך גם בנוגע ללימוד השפה שנחוץ כי יוטל על מחלקת העלייה בסוכנות.²⁷

באוקטובר 1931 הבהיר מזכיר ההסתדרות ומנהיג מפא"י (לצד כצנלסון) בן-גוריון: 'בלי מינימום משותף של נכסי רוח המהווים את יסוד תנועתנו' היא לא תוכל לשרוד לאורך זמן ולפעול לקידום יעדיה. המוטיב היסודי בנאומו במועצת ההסתדרות היה שקיימת זיקה הדוקה בין ענייני ארגון שבהקשרם סקר מגזרים שונים אשר משתייכים להסתדרות רק במתכונת של 'חברות אפלטוניות' כלשונו ובין רמת מודעותם התרבותית להשקפותיה. הוא הודה כי לרבים בציבור הפועלים 'אין חינוך שורשי ומקיף בענייני ההסתדרות. עמדתם בשאלות "הגדולות" נקבעת יותר מתוך חוש בריא ואינטואיציה, מאשר מתוך ידיעת העניין, והידיעה לקויה במיוחד בנוגע לחיי היום-יום של התנועה'. בנימת חשש הוסיף: 'חלק גדול מציבורנו אינו מכיר את עברה של תנועתנו, אינו יודע את השתלשלות הרעיונות בתוכה, אינו מכיר את לבטיה והתאבקותיה, ואינו יודע מפני כך להעריך את כיבושיה והישגיה'.²⁸

הכיבוש שאליו החל לשאת את עיניו באותה תקופה, כמו שהתברר בנאומו בוועידת מפא"י שנה לאחר מכן, היה כיבוש ההסתדרות הציונית במגמה להנחיל לה את עקרונות ההגשמה והעבודה כקווי יסוד שמנחים את סדר עדיפויותיה ואת דרכי התנהלותה.²⁹

בפברואר 1933 התקיימה הוועידה הרביעית של ההסתדרות 'בסימן של שפע' המתרגש ובא. הימים היו ימי ראשית העלייה החמישית, והיא התכנסה 'בסימן אניות באות' וכאשר 'מפל עברית פורצת שירת העמל הבונה, שירת מערבל הבטון וכף הסיידים, שירת המקטפה והמעדר, שירת הפטיש והמקדח, שירת אמת המים ועמוד החשמל, ועל כולם שירת סמדר האדם'. כך תיאר כצנלסון את חגיגות השעה ותבע להיחלץ 'מאפס חזון ומהווי תרבותי "נעלה" ו"נקלה"'.³⁰ אף שמפא"י ייחדה במצע שפרסמה ערב הוועידה כמה

- 26 'תרבות (אוקטובר 1931-נובמבר 1932)', דין וחשבון לשנת 1931-1932, לקראת הוועידה הרביעית של ההסתדרות, תל אביב פברואר 1933, עמ' 252-258. לקשיים התקציביים שנתקלה בהם הפעילות התרבותית בהסתדרות במחצית הראשונה של שנות השלושים ראו: בצלאל שחר, *תמורות בחינוך מבוגרים בישראל*, עם עובד, תל אביב 1976, עמ' 155-160. על תיאורן ההסתדרות ראו: בן-עמי פיינגולד, 'אהל: עלייתו ונפילתו של תאטרון פועלים', *עיונים בתקומת ישראל*, 15 (2005), עמ' 349-372.
- 27 פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, אה"ע, 16.1.1931, 15.4.1931, 20.4.1931. בתקופה הנדונה הגיעו אלפים אחדים של עולים בכל שנה (מציאות זו השתנתה מהמחצית השנייה של 1932), וצמיחתה הדמוגרפית של ההסתדרות הייתה במידה רבה פועל יוצא מן המשבר הכלכלי שדחק רבים להצטרף אליה וליהנות משירותיה.
- 28 פרוטוקול מועצת ההסתדרות, 4.10.1931-8.10.1931, אה"ע.
- 29 דוד בן-גוריון, 'הפועל בציונות', *דבר*, 4.12.1932.
- 30 ב"כ [ברל כצנלסון], 'עם התכנס הוועידה', שם, 12.2.1933. על ימי העלייה החמישית ראו: אביבה חלמיש, *במירון כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006.

פסקאות לחשיבותה של 'פעולה תרבותית מסועפת' על רקע ההתרחקות מהוויי התנועה בשל 'המעבר לחיי משפחה ועבודת קבע', לא נמצא מקום לענייני תרבות בדיונים שנמשכו שבוע ימים. שני נואמים יצאו ידי חובת התרבות בנאומים מליציים שפיארו את חזון שירתו של חיים נחמן ביאליק במושב שנערך לאחר כניסת השבת.³¹

שנה לאחר מכן, במושב השני של ועידת ההסתדרות הרביעית, שהתקיים בינואר 1934, הגיע זמנה של התרבות. כצנלסון נשא את הנאום המרכזי בנושא וטען: 'כדי שנהיה לא כת קטנה החיה לה בקרן זוית של חיי העם ופוזמת לה את פוזמותיה, אלא מעמד ההולך בראש העם', נחוץ להקים מוסד מרכזי שיעסוק בענייני תרבות, להבדיל מן ה'שולחן' של ועדת התרבות בעבר. הוא שרטט את מורכבות הפעילות התרבותית:

כשאתה דן בפועל האנגלי, הרי אתה יודע מהו הטיפוס, מה מידת ההשכלה הרגילה שלו. כולם למדו באותו בית ספר עממי, מדברים באותה לשון, רובם הגדול קורא אותו סוג עיתונות, מבקר באותו קולנוע. לא כך אצלנו. יש צרכים רוחניים לחבר הוותיק, החי בתנועה, פעיל במשק. ויש עולה חדש, רובו בלי לשון [עברית], חלקו בלי השכלה. וההשכלות מה שונות הן ומשונות. ויש שהשכלתו מרובה ושוורשי בעבודה מועטים. ויש ילד הגדל בארץ, מושרש במשק ובעבודה, ורחוק מעולם הרוח של החבר חניך חוץ לארץ. ויש תרבויות של לשונות וארצות, ושל שכבות חברתיות שונות.³²

מובן שרידוד מורכבות קלסתרוננו של הפועל בבריטניה היה רק תרגיל רטורי לצורך חידוד הבעייתיות ביישוב, אבל פתרונו של איש הרוח, ההגות והתרבות הפוליטית המרכזי בתנועת העבודה נמצא בתחומי המעשה הארגוני: להקים מועדוני תרבות לפועלים, לייסד הוצאת ספרים, להקים מוסדות להשכלה גבוהה – שיתקיימו במתכונת של סמינרים להבדיל מהקניית השכלה אקדמית מעמיקה, וכן 'לקחת עולה חדש ב"קרניו", להכניסו לתוך חיי הארץ, להנחיל לו את מושגי העבודה – אין לך מכשיר טוב יותר מטיולים. טיולים ממש, אם אפשר ברגל, לכל פינות הארץ'.³³ הוועידה הטילה על מועצת ההסתדרות את האחריות להקמת 'מוסד מרכזי לפעולה תרבותית' של הארגון,³⁴ אך הנהגת תנועת העבודה הייתה טרודה אז בהתכתשות האידאולוגית האלימה מול הרוויזיוניסטים, שגלשה לעתים לעימותים פיזיים ברחוב הארץ-ישראלי הסוער.

בן-גוריון התנגד להצעתו של צנלסון לייחד את מושב הוועד הפועל הציוני הקרוב – שנועד להיערך בשלהי מארס 1934 לראשונה בארץ ישראל ובשפה העברית – לשאלת התרבות העברית כפי שתבע ביאליק. הוא גם שלל את הצעתו לייסד קרן תרבות בסוכנות, לצד קרן קיימת לישראל וקרן היסוד. כתחליף הציג יעד צנוע בלשון המעטה – 'למצוא

31 'מצע מפלגת פועלי א"י לוועידה הרביעית של ההסתדרות', דבר, 19.12.1932. יצחק וילקנסקי (וולקני) וזלמן רובשוב (שזר) נשאו את הנאומים על ביאליק.

32 ברל צנלסון, 'עבודתנו התרבותית', 12.1.1934, פרוטוקול ועידת ההסתדרות הרביעית, מושב שני, אה"ע.

33 שם.

34 'החלטות', 13.1.1934, שם.

1,500 קונים תמידיים לספר העברי' בתפוצות.³⁵ בהיעדר תיעוד אפשר רק לשער מדוע לא שש בן-גוריון לאמץ את הצעותיו של כצנלסון. בכינוס הברית העברית העולמית שהתקיים בתל אביב בדצמבר 1933 תיאר ביאליק, שנבחר לכהן כנשיא הארגון, את מצב התרבות בציונות כך: בארץ שורר 'תוהו ובוהו, הפקרות מוחלטת, ובוהו"ל חורבן'. הוא הביע את פליאתו על היעדרם המוחלט של חיים וייצמן, נחום סוקולוב ומנחם אוסישקין ממעורבות בתחום התרבותי, והוסיף: 'ענייננו צריך להיות קודם לקרן הקימת ולקרן היסוד. ואסור שתבוא אליהן פרוטה מבלי שתבוא פרוטה לקרן התרבות. [...] אם אנו בונים את התרבות בגולה, הרי אנו בונים את ארץ ישראל. דבר זה צריך לחדור להכרתה של התנועה הציונית כולה'. ואז חרף: 'הדברים לא הגיעו ליוצרי גורלנו עכשיו. ובעצמנו לא נוכל לעשות זאת. אפשר נוכל להסיר את הללו ממקומם ולשים תחתם אחרים, שיהיה בכוחם למלא את הדישה. [...] עלינו לחתור, אולי לעורר מלחמה, ובהעזה, בחוצפה, להגיד קבל עם, שאין הללו ראויים למקומם ולעמדתם כל זמן שאינם מבינים דבר זה'.³⁶ דבריו בנוגע לחיוניות מיסוד העיסוק התרבותי היו בה בשעה בגדר איום פוטנציאלי מוסווה על מפא"י, שחצי שנה קודם לכן הגבירה את הדומיננטיות שלה בפוליטיקה הציונית בעקבות הקונגרס הציוני ה-18, עם כניסתו של קפלן למשרת ראש מחלקת הכספים בהנהלת הסוכנות והצטרפותו של בן-גוריון למחלקה המדינית שלה שבראשה עמד משה שרתוק (שרת). לא פחות חמור, השקפת ביאליק עמדה בסתירה ברורה לסדר העדיפויות הבן-גוריוני, שאותו היטיב לבטא עמיתו יבנאלי: המרכז התרבותי העברי העולמי צריך להימצא בארץ ישראל והיצירה התרבותית הארץ-ישראלית 'תאציל מרוחה ואונה על כל התפוצה'.³⁷ וכך נדחקו ענייני תרבות הצדה. מצבה של התרבות העברית הועלה במקום בוועד הפועל הציוני, באספה פומבית שכונסה בבית העם בתל אביב. היא נערכה בו בזמן שהתקיימו

35 פרוטוקול הוועדה לענייני התרבות בגולה, 29.1.1934, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S44/139; מכתב ביאליק להנה"ס, 28.1.1934, שם. הקמת קרן לתרבות הייתה אחד מיעדיה המרכזיים של 'הברית העברית העולמית' שנוסדה בברלין ביוני 1931. היא הוקמה למען קידום הפצת העברית ולימודה ברחבי העולם היהודי. עם מייסדיה נמנו שמעון רבידוביץ', חיים נחמן ביאליק, אריה טרטקובר וישראל גולדשטיין. 'מאת הברית העברית העולמית', מאזניים, 20.7.1931. ראו גם: ק"ל [קדיש ליב] סילמן, 'קרן התרבות', שם, 18.6.1931. רעיון הקמת קרן לאומית לתרבות שתטפח את העברית נרקם ערב מלחמת העולם הראשונה ביזמתו של משה פלדשטיין. שמה - קרן התרבות העברית 'קדם'. ראו: [מחבר לא ידוע], התחיה העברית בארץ העברים, [חמו"ל], ברלין תרע"ד.

36 'למען "הברית העברית העולמית": אספת עסקני התרבות בתל-אביב', דאר היום, 26.12.1933. ההדגשה שלי.

37 שם; שמואלי יבנאלי, 'שמואל יבנאלי', 'יצירה ותרבות', מאזניים, 30.7.1931 (מכאן הציטוט); ש' יבנאלי, 'הברית העברית העולמית', דבר, 4.4.1934. ביאליק ניסה עשור קודם לכן - בראשית ימי העלייה הרביעית - לייסד מרכז לתרבות וללשון עברית בארץ ישראל. בשיתוף חוגי הימין האזרחי והשמאל הסתדרותי. נערך כינוס פתיחה והוקם ועד זמני בהשתתפותו עם ברל כצנלסון, יוסף אהרנוביץ ובן-ציון מוסינזון, אך דבר לא יצא מיזמה זו. 'מרכז לתרבות וללשון העברית בארץ ישראל', הארץ, 22.10.1924.

דיוני הוועד הפועל, בהשתתפותו של נשיא ההסתדרות הציונית סוקולוב, ושם חזר ביאליק על התרעותיו בניסוח זהיר יותר. הארץ דיווח: 'קהל עצום ומגוון, בצד נוער רב וגם כמה מממשכילי הדור הישן' נקבצו לאירוע,³⁸ אך אלה היו תחליף הצהרתי קלוש לדיון פוליטי על סוגיות תרבות שמלווה בתקצוב של ממש, כמו שחפץ ביאליק. כעבור שלושה חודשים הוא נפטר, וההזדמנות הזאת הוחמזה לעד. לפי שעה הוקמה למצער מחלקה לתרבות בהסתדרות באמצע שנת 1934, בראשותו של זנדבנק. מפא"י לא יכלה להרשות לעצמה מותרות כמו הותרת ריק מוסדי בתחום התרבות בארץ, ונראה כי לכן רופף בן-גוריון את התנגדותו לעניין זה. ייסוד הגוף ההסתדרותי המצומצם בהיקפו והמקומי בדגשיו נועד בו בזמן לתת מענה תוכני לצורכי תרבות ראליים ולחסום מוסדית את האפשרות להצמחת פעילות ענפה שחורגת במובהק מהשקפה פלשתינוצנטרית ברוחה של תנועת העבודה הארץ-ישראלית.

משהוסרה פרשת ההסכם עם הרוויזיוניסטים מסדר היום ההסתדרותי במשאל חברים שהתקיים במארס 1935,³⁹ נועדה מועצת ההסתדרות ב-21 באפריל תחת הכותרת הרוויה פאתוס - 'עת לעשות תרבות!' בזמן שהעלייה החמישית הגיעה לשיאה הוחלט במועצה כך: 'המועצה רואה כתפקיד מרכזי בשעה זו את הגברת הפעולה לתרבות ולהקניית השפה'. ההחלטה סימנה תמורה בדגש השליט בפעילותה התרבותית של ההסתדרות, ששרר בהנחייתו של מזכיר ההסתדרות היוצא בן-גוריון מאז תחילת שנות השלושים. רק איום מפורש של המזכיר הנכנס דוד רמז בהתפטרות מתפקידו, זמן קצר לאחר שהחל בו, אפשר התמודדות עם התנגדות השומר הצעיר להקמת המרכז לתרבות. מקור המימון לגוף החדש התגדר בססמה 'מיל אחד לתרבות', שמשמעה: 'כל חבר הנהנה [מתפרנס] ממוסד כלכלי שלנו יפריש מיל אחד מלירה ארץ ישראלית [שהוא מרוויח מעבודתו] למטרות התרבות', ומנהלי המוסדות הכלכליים של ההסתדרות ניאותרו להפריש 'מיל כנגד כל מיל מהציבור'. בסקירה במועצת ההסתדרות ציין זנדבנק כי בחורף 1926 (בעיצומה של העלייה הרביעית) למדו עברית בשיעורי ערב במושבות כ-4,000 איש, ואילו כיום 600 איש בלבד. מזכיר מועצת פועלי תל אביב לשעבר זלמן אהרנוביץ (ארן) פסק: 'בשטח התרבותי אנו זקוקים ל"מגן אדום", לעזרה מהירה. עברית ודבר. הקניית הקריאה של העברית לעולה החדש למען יגיע לדבר, שינחיל לו את המושגים היסודיים על חיינו ותנועתנו בארץ'. כלומר לא עוד עסקני תרבות מקצועיים אלא הזדקקות בראש ובראשונה לכלי ביטוי רב-תפוצה, יום-יומי, מהיר, אקטואלי, מגוון בענייניו ולא מתייטר במסריו. דווקא עכשיו, הכריז אהרנוביץ, 'כאשר לנוכח העלייה ההמונית ישנה סכנה לעברית, נחוצה גישה אכזרית לאידאולוגיה של יידיש'. לא רדיפות אלא עמדה קנאית, ריכך במקצת, במגמה שהשימוש בעברית ירכש 'במינימום זמן על ידי מקסימום של ציבור הפועלים'. לעומתו, מנהיג השומר הצעיר מאיר יערי חידד

38 'אספה רבתי בתל אביב בענין התרבות העברית', הארץ, 1934.4.4.

39 ראו למשל: יעקב גולדשטיין ויעקב שביט, ללא פשרות: 'הסכם בן-גוריון - ז'בוטינסקי' וכשלונו, יריב, תל אביב 1979.

את הטון עד הקצה: 'אני בעד השלטת השפה, השלטת אכזרית. אני פוחד מן הביטוי הזה. זוהי שאלה קרדינלית. לא יהיה סוציאליזם ולא תהא חלוציות כאן, אם לא תהיה עברית. בלי עברית ייווצר כאן מין "מקלט ליל" על שפת הים התיכון'. המועצה הטילה על הוועד הפועל של ההסתדרות 'לבחור במרכז לתרבות' ואת 'חובת ההכנה' של מועצה מיוחדת שתייוחד לענייני תרבות, תקצובה ודרכי פעולתה.⁴⁰ ב־9 במאי נבחר הרכב המרכז לתרבות: יוסף שפרינצק, זנדבנק, זלמן אהרנוביץ, רחל כצנלסון, יהודה גוטלהף, משה ברסלבסקי, יונה קוסוי (כסה), דוד ברש ונציג הקואופרציה.⁴¹

בקונגרס הציוני ה־19 שהתקיים באוגוסט-ספטמבר 1935 נבחר בן־גוריון לראשונה לכהן כיושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית. נראָה כי מנהיגות מפא"י נכנסת במלוא עצמתה הפוליטית להנהגת הציונות. כצנלסון לקח עליו באותו קונגרס, ביזמתו, את המשימה לקדם את התמורה בתחום התרבות ונשא את הנאום המרכזי בעניין זה. ערב הקונגרס הוא הסביר במרכז מפא"י כי אין מדובר בוויכוח אידאולוגי על ערך התרבות בתנועה לאומית כמו שהיה בשנים עברו. כעת 'אנו עומדים לפני זרם עליה מחוסר חינוך, משולל הכשרה תרבותית, דל חומר, והזרם הזה מציג לפנינו את השאלה – אם כל ההמונים האלה עלולים [עשויים] להתלכד לחטיבה לאומית בעלת לשון אחת, בעל רמת התרבות הדרושה למלחמת היישוב שלנו'.⁴² כוונתו הייתה כי אף שניכר הבדל מבחינה אישית ומקצועית בין העולים האלה לעולים בעליות שלפני כן, רבים מהם לא יכלו להעריך את השקפת העולם ואת סדר העדיפויות של מחנה הפועלים. שאיפתו משכבר, שהקונגרס יחליט על ייסודה של קרן שלישית לצד קרן קיימת לישראל (המיועדת לרכישת קרקעות) וקרן היסוד (המיועדת להקמת יישובים), שמטרתה תהיה מימון ופיתוח הפעילות התרבותית, נחסמה ב'תן וקח' הפוליטי מאחורי הקלעים, והצעתו לא הועלתה להצבעה בקונגרס שהתקיים בלוצרן. לא הועילו לו טענותיו על 'בבל לשונות' שמשתרר ביישוב ועל 'אווירה כללית של לבנטיניות, קרייריזם וסנוביות' המשתלטת ברחביו. הדוגמאות שהביא לתחומי פעולה נדרשים, ובהם כתיבת אנציקלופדיה עברית וכללית (המפעל החל רק ב־1948), כינוס כתבי סופרים יהודיים ותרגום ספרות קלאסית עולמית, נחשבו כנראה עניין משני במעשה הציוני. רק כמחצית מהצירים נכחו בדיון, והאולם הלך והתרוקן בזמן הדיון עצמו עד שהוחלט על

40 פרוטוקול מועצת ההסתדרות, 21.4.1935-23.4.1935, אה"ע; פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, 29.11.1934, שם. רעיון ה'מיל' חיקה את יזמתה של הברית העברית העולמית, שכנתה את מפעלה הכספי – 'סלע' (מינוח שחיקה את שם המס הפנימי הוולונטרי של 'כנסת ישראל' – סלע היישוב). 'לקראת מפעל ה"סלע" לשנת תרצ"ב', מאזניים, 3.11.1931.

41 פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, 9.5.1935, אה"ע. לא אותרו פרוטוקולים של פורום זה ולא ידוע אם כונס.

42 פרוטוקול מרכז מפא"י, 26.7.1935-27.7.1935, 28.7.1935-29.7.1935 (עם באי כוח הסניפים), ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע). לסקירת העיסוק בסוגיות תרבות ב־18 הקונגרסים הציונים הראשונים ראו: אברהם לוינסון, התנועה העברית בגולה, האכסוטיבה של הברית העברית העולמית בלונדון, ורשה 1935, עמ' 120-137.

הפסקתו. בנוגע לתלונת כצנלסון - 'רוב חכמי ישראל היושבים בארץ מפרסמים את מחקריהם בחוץ לארץ, בשפות לועזיות' - לא התחדש דבר עד ימינו.⁴³ מה שברור הוא כי בהירות המונחים, הנחרצות הפוליטית, התקיפות הרטורית וההשראה הרעיונית-חינוכית המרחיקה ראות אשר יאפיינו את נאומיו בקונגרס החלוקה ב-1937 ובקונגרס הציוני שנערך ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה ('טוהר הנשק', 'הפליט בראש המערכה') נפקדו כליל מנאומו ב-1935. כאשר העיד אליעזר שטיינמן (לימים חתן פרס ישראל לספרות): 'סופה של כל הרצאה על התרבות בקונגרס ציוני, שהיא נהפכת לקדיש על התרבות' ופירט את חדלון התרבות בציונות - 'ארבעים שנים, שמונה עשר קונגרסים, מכשירים ומכשירים, ועדיין הדור לא הוכשר. איזה חוסר רצינות! איזה לעג!⁴⁴ - הוא גם העיד על כישלונו של כצנלסון להפיח רוח חיים בפוליטיקה של התרבות.

אף שתוצרי התרבות של הקונגרס הציוני ה-19 היו דלים, המפגש בין 'חובת ההכנה' של מועצת הסתדרות בנושאי תרבות ובין מלאות ה-15 שנה לייסודה של ההסתדרות בחנוכה 1935 זימן עקרונות הזדמנות ראויה מאין כמותה להזנקת הנושא אל רום עולמה הרעיוני והפוליטי של תנועת העבודה. רמז הצביע במרכז מפא"י על 'העבודה התרבותית' כאחד השטחים המזוהים ביותר מבחינת מחשבה ואמצעים שהושקעו בו. עם זנדבנק הוא חתר להקצות חלק ניכר מזמנה של המועצה החגיגית לסקירת המתרחש בענייני תרבות ברחבי ההסתדרות (בעיר, במושבה, בהתיישבות עובדת, במועצת הפועלות, בארגון הפועל ובעדות המזרח) ולהקים מוסדות להכשרת עסקני הפעילות התרבותית בתוך ההסתדרות (לעסקני אגודות מקצועיות בשעות הערב ולמזכירי ועדות תרבות במשך חודשים אחדים). המתווה שהוצג לוועד הפועל של ההסתדרות נתקל בשורת התנגדויות, הדיון נקטע באמצעו ולא חודש.⁴⁵ המרכז לתרבות הוקם בפועל מכוח החלטת מועצת ההסתדרות באפריל, ולא זכה לאירוע ייסוד חגיגי.

כעבור ימים אחדים, בראשית דצמבר, תיאר בן-גוריון במרכז מפא"י את מצבם המעורער של מוסדות המפלגה. במקום מסגרת מתפקדת קיימת 'פדרציה של מפלגות' התרעם ו"אחדות המעמד" נעשתה למילה ריקה'. רמז, שהודה בעוקצנות: '[בישיבה

43 ברל כצנלסון, 'ההסתדרות הציונית נתבעת לפעולה תרבותית', דבר, 9.9.1935; אג"ף, 'תרבות וחינוך בקונגרס הי"ט', הארץ, 5.9.1935. אף סדר היום הצנוע שקצב כצנלסון ושנועד אז להיות מקודם באמצעות מוסד ביאליק, שנוסד באותה שנה לזכרו של המשורר הלאומי שנפטר ב-1934, נחסם בחלקו בידי בן-גוריון. הוא דאג לבלום כל יזמה להוצאה לאור של אנציקלופדיה עברית בהיעדר תכנית, והסתפק בתמיכה בקידום הוצאת מילון אקדמי. פרוטוקול קורטוריון מוסד ביאליק, 5.12.1935, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג).

44 א' שטיינמן, 'הקונגרס בלוצרן', מאזיניים (אוגוסט 1935), עמ' 322. להיבטים אחרים שנוגעים לנאומו של כצנלסון בענייני תרבות בקונגרס הציוני ב-1935 ראו: אברהם צביון, דיוקנו היהודי של ברל כצנלסון, ספרית פועלים, תל אביב 1984, עמ' 205-210.

45 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.10.1935, אמ"ע; פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, 14.11.1935, 28.11.1935, אה"ע.

הקודמת] אכזבתי את החברים כאשר דיברתי לא על עניינים שברומו של עולם, כי אם על תוצרת הארץ, על עבודה תרבותית ועל יחסי ההסתדרות עם המפלגה, נאלץ בלי חדווה לסגת מתכניותי בשדה התרבות. בניסיון אחרון דחק לקיים מועצת הסתדרות חגיגת ב' 22 בדצמבר, ובה יסכמו בן-גוריון, כצנלסון והוא '15 שנות הסתדרות', כהקדמה לדין על ענייני תרבות למחרת. ברם סדר היום של ההסתדרות לא הסתכרן עם מצוקת הרגע המפלגתית, הכלכלית והמדינית. ציבור הפועלים הרגיש שהעניינים מתחילים 'להתמוטט מבחינה נפשית ורעיונית' עקב החרדה מפני משבר כלכלי 'יותר קשה מב' 1926', עת קרסה העלייה הרביעית, כמו שהתריע כצנלסון. חרדה זו חברה ל'דפרסיה הפוליטית' כלשונו, שנבעה מהחלטת הנציב העליון ארתור וקופ להציג את חזון כינונה של מועצה מחוקקת בפני מנהיגי הציונות והפלסטינים במחצית השנייה של דצמבר.⁴⁶ וכך, חגיגות לציון 15 שנה להסתדרות בוטלו, וכזה היה גורל מועצת ההסתדרות על ייעודה של התרבות בהסתדרות ואפיקיה. כל שנותר ממנה היה מאמר של עורך שבועון מפא"י יצחק לופבן, שהביע דעת יחיד כי הכינוס המיועד של מועצת ההסתדרות על נושאי תרבות 'קלע בזה אל בבת עינה של השאלה המכריעה בחשבון דרכנו לקראת הימים הבאים', ומיאן להתנחם: 'רוממות התרבות בגרונו תמיד, אך למעשה אנו מחשיבים הרבה יותר ממנה כל פך קטן בשטח הכלכלי-משקי'.⁴⁷

מבע אותנטי ופרוזאי לכך הופגן בתביעתו של חבר מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות וממנהיגי מפא"י שפרינצק בכינוס נציגי הקואופרטיבים המסונפים להסתדרות, לראות בנהג האוטובוס "'הסוכן" (אגנט) שלנו ברחוב'. הוא הדגיש: 'הנהגים, חברי ה"אהל" ו"הבימה", המרצים והנאומים – כולם הינם נושאי התרבות שלנו. התייר הבא לבקר בארץ הן מבלה את רוב זמנו במכוניות, ובחברים תלוי הדבר שהוא יקבל רושם שהמדובר בארץ תרבותית. מסבירים לילדים הבאים מגרמניה שהכרח ללמוד את השפה העברית, אך למחרת הם נחשפים לבליל הלשונית הנשמעים בתחבורה הציבורית ומזלזלים בשפתנו'. שפרינצק הזכיר:

חולקו השנה פרסים לסופרים וצריך לחלק גם פרסים בעד נימוסים תרבותיים. מי ילמד את הציבור נימוס? אני מציע פרס לחברת התחבורה 'המעביר' על כשרונה ללמד אותנו לעמוד בתור. איני רוצה ברוב עברי – גס רוח, אלא לחיות בתוך חברה תרבותית. מצד אחד אנו בונים את הארץ ומצד אחר אנו הורסים אותה על ידי בורות וגסות. הרוח הלבנטינית ונימוסיה החלו להשתלט עלינו. לא רק העברית כי אם כל סגנון החיים שלנו ספוג ריח לבנטיני.⁴⁸

46 פרוטוקול מרכז מפא"י, 2.12.1935, אמ"ע; יומן בן-גוריון, 6.12.1935, אב"ג.

47 י' [יצחק] לופבן, 'בנקוף חמש עשרה שנה', הפועל הצעיר, 20.12.1935.

48 הפעולה התרבותית בקואופרטיבים (פרוטוקול פגישת חברי ועדות התרבות בקואופרטיבים בתל אביב והסביבה), 11.1.1936. 'הבימה' וה'אהל' היו אז קואופרטיבים.

הלבנטיניות שסומנה לגנאי הייתה תוצר מובהק של מציאות החיים העירונית, למשל בחג פורים ותולדה של זמינות נכסי צרכנות נהנתניים בצביונם. היא מיצבה את מעלותיו של ההון הפרטי הזעיר בורגני שלוהו במתן הכשר עממי להפגנת שגשוגו של הפרט במרחב הציבורי. נוכחותו השגרתית הצטיירה כמכרסמת ולבטח כמתחרה בתקפות התרבותית של הלכות בית המדרש הציוני הסוציאליסטי, שההסתדרות נחשבה המנכיחה המובהקת שלהם בהווה העירונית היישובית של אותם הימים.⁴⁹ ההבנה ששעות העבודה ועתות הפנאי הן רכיבים משלימים וחופפים במכלול גיבוש התרבות החרیפה לנוכח הפרהסיה התרבותית בגרמנית וביידיש שהוחצנה עוד ועוד בימי העלייה החמישית.⁵⁰ בליל השפות שנשמע בחנות ובמכולת, בקולנוע, בבית הקפה ובהליכה ברחוב יצר מגוון מרחבי משנה חלופיים להגמוניה ההסתדרותית האסקטית והמצטנעת. הם היו מושכים ומלאים חיוניות. ניתן בהם הכשר להסתמכות על כל לשון זמינה כדי ליהנות מן הפנאי ובו בזמן הם שחקו כמעט בהכרח את גבולות המחויבות הציבורית לאתוס לאומי עברי.⁵¹

בה במידה חתרה הנהגת ההסתדרות להרחיב את יריעת התרבות ולהטמיע אותה בתור כזו שבהכרח תשתרע שתי וערב על מרחבי זמן ומקום פריים ביסודם, באמצעות הכלים המוסדיים העומדים לרשותה, ובראשם העיתון ופעילויות תרבות יזומות. החתירה להתוות דרך רעיונית מקובלת ולהבנות דפוס התנהגות וחשיבה לא פסחה מבחינה זו על גיל הילדות ועל גיל הנעורים. ביטוייה הפופולריים, כגון עיתון הנוער העובד במעלה והמוסף דבר לילדים, ובמישור אחר מבחינת חתך גילים, ייעוד חברתי ומגדר – דבר הפועלת, שירתו את מגמת ההנחלה של טעם תרבותי באמצעות הגדרת קונסנזוס רחב ככל האפשר בקרב הפועלים, ברוחו גישתו של כצנלסון. הובלטו בו בין היתר אורחות חיי ההתיישבות העובדת, דמותו של ביאליק כמעין אב תרבותי קלאסי – מעצב ומכונן (בייחוד לאחר פטירתו ב־1934) וגילויי חיבה לא מתפשרת אל נופי הארץ ואל ההיסטוריה התנ"כית המשתקפת מבעד להם.⁵² המחויבות ל'תוצרת עברית', לנאמנות למדיניות ה'הבלגה' בימי המרד הערבי שהחל באפריל 1936 ולדיבור בשפה העברית הוצגו בשנים שאחרי כן כבעלי זיקה הדדית ומזינים זה את תקפותו של זה.

49 חזקי שוהם, מרדכי רוכב על סוס: הגיגות פורים בתל-אביב (1908-1936) ובנייתה של אומה חדשה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2013, עמ' 236-237, 357-358, 396-398.

50 מרים גטר, 'העלייה מגרמניה בשנים 1933-1939: קליטה חברתית-כלכלית מול קליטה חברתית-תרבותית', קתדרה, 12 (1979), עמ' 125-147.

51 Liora R. Halperin, *Babel in Zion: Jews, Nationalism, and Language Diversity in Palestine, 1920-1948*, Yale University Press, New Haven, CT 2014, pp. 26-50, 68-72

52 יעל דר, קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים, 1930-1950, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2013, עמ' 53-103.

היומרה ליצירת 'כוח תרבותי משליט' במחצית השנייה של שנות ה־30

הסממנים הלאומיים המתגבשים לכלל 'מדינה שבדרך' הגיעו לבשלותם במחצית השנייה של שנות השלושים, וביטוי לכך ניכר גם בתחום המוסדי. הוועד הלאומי – שהופקד על ניהול החיים הפנימיים ביישוב ושבראשו עמד יצחק בן-צבי, שנמנה עם השדרה השנייה של הנהגת מפא"י – הצטרף בהדרגה אל המאמץ לקיים חיי תרבות, וב־26 בדצמבר 1935 הודיע על ייסוד מחלקה לתרבות. תפקידה העיקרי – 'הקניית הלשון לעולים חדשים ולהמוני העם בעיר ובכפר'⁵³. בראשה נבחר לעמוד יהודה אבן שמואל קופמן, ששילב בין השקפת עולם סוציאליסטית ברוח תנועת העבודה ובין פעילות תורנית ספרותית ענפה. נדמה כי התארגנותה של המחלקה התארכה בשל הגל הראשון של המרד הערבי. הגוף החדש הציב לו בתור יעד 'לחסל את אי ידיעת השפה העברית בארץ במשך עשר השנים הקרובות'. בתזכיר שחיברו אנשי המחלקה כצידוק לקיומה ולקבלת כספים מהסוכנות היהודית נמנו עיקרי הכישלונות בתחום התרבות: ראשית, 100,000 איש לכל הפחות לא ידעו עברית, ואילו בשיעורי הערב שהתקיימו ברחבי הארץ השתתפו כ־7,000 איש בלבד. שנית, לכל הפחות 100,000 איש נזקקו 'לאטמוספירה תרבותית של דברי תורה ואמנות, ולו יהיה רק בשבתות ובימים טובים' בשעה שהבימות הזמינות, כגון בית העם, עונג שבת ובית ברנר בתל אביב, בית העם ועונג שבת בירושלים ובחיפה, ומקומות קטנים אחדים נתנו מענה ל־5,000 איש לכל היותר. שלישית, ל־10,000 קוראים לא היו 'ספריות הגונות'. רביעית, 'מחוץ לערים אין כמעט סביבה אמנותית'. חמישית, אלפי פועלים 'בעלי רמה תרבותית גבוהה' הפוזרים בהתיישבות העובדת היו 'צמאים ורעבים לתרבות של ממש, וכבר ניחר גרונם מקרוא לכך'. שישית, "הנוער העובד עזוב ומוזנח". שביעית, 'המצב התרבותי של האישה בארץ מעורר דאגה'. שמינית, 'עדיין לא הושם לב למצב התרבותי של בני עדות המזרח בארץ. מה נעשה להן לעדות שנאחדן לחטיבה אחת עם כל הישוב בארץ מבלי שנוותר על כל המיוחד אותן לטובה?' לבסוף, רבים מהסופרים ומהאמנים נעשו מרי נפש, ומרירותם פֶּעַפֶּעה ביישוב ועוד יותר בתפוצות.⁵⁴ מן המיקוד בסוגיית השפה ברור אילו תחומים הותירה מחלקת התרבות בוועד הלאומי לפעילותם של המרכז לתרבות של ההסתדרות לצד גורמים פרטיים, מפלגתיים ומקצועיים אחרים. בפועל נראה שלא היה הבדל כלשהו בתוכני הוראת השפה העברית ובדגשיה כאשר נעשתה בין כתלי המערכת ההסתדרותית לעומת זו שהתבצעה בחסותה של מחלקת התרבות של הוועד הלאומי. עדות לכך היא העובדה הפרוזאית שבשנים שאחרי כן ובהזדמנויות ארגוניות שונות לא העלה איש מהמעורבים במלאכת ההוראה שום טענה מסוג זה.

53 'החלטות ישיבת הנהלת הוועד הלאומי', 26.12.1935, אצ"מ, S83/1866.

54 'תזכיר מחלקת התרבות של הוועד הלאומי אל הסוכנות היהודית', 6.8.1936, ש.ס. כאשר הגיע קופמן ארצה עשור קודם לכן, קידם אותו צנלסון בדברים מלכבים בביטאון אחדות העבודה קונטרס והביע תקווה כי עבודתו התרבותית 'תתמוג עם העלייה ויצירת חיי עבודה ומשק לאומי'. ברל צנלסון, 'לבואו של יהודה קופמן', כתבים, ג, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ז, עמ' 341.

ב־4 באוקטובר 1936, עת הלך וגווע הגל הראשון של המרד הערבי, התקיים כינוס ארצי לתרבות בתל אביב. הוא נועד לציין פומבית את הקמת המחלקה החדשה. במרכז ניצבה סקירתו של קופמן, שהוכתרה בכותרת 'בעיית תרבותנו' וחבקה עולם ומלואו. חודה התכתב ישירות עם נאומו של כצנלסון בקונגרס הציוני שנה קודם לכן, כשהלין כי ריבוי התרבויות בארץ יוצר 'אווירה של חוסר תרבות, של תלישות רוחנית, אדישות ויהירות'. קופמן הרחיב:

כל עולה הבא אלינו אינו בא כמחוסר תרבות לבקש אצלנו עזרה בצר לו, מלא וגדוש הוא בא. לא רק לשון אחרת, עשירה ויפה, בפיו, אלא תרבות אחרת שוכנת בלבו, וטוב לו עמה. בטוח הוא שבה כל האמת וכל היופי, ומכאן – אי הבנתו, וממנה – אי הסכמתו לנו. מוקיר הוא חג משלו יותר מעיקרי עיקרים שלנו. על פי רוב אינו בא ללמוד, אלא ללמד אותנו. איך ייקלט איש כזה בתרבותנו ואיך יפנה אליו היוצר, האמן העברי. לקינו כאן לא בחוסר תרבות, אלא בעודף הגרוע מחוסר. כי רבות הן התרבויות שהעולים מביאים לנו, רבות ממספר 'מוצאי גולה'.⁵⁵

גם זנדבנק נאם בכינוס; הוא דיבר בטון מיליטנטי על אותו נושא ממש וטען: 'לפנינו קהל אמיגרנטים עם הלך נפש של אמיגרנטים. הם מבקשים "לעשות חיים", האשים, בבקשתם 'להיות חופשיים מכל עול, מכל אחריות'. זנדבנק תבע 'לשנות את המנטליות של המהגר על ידי כוח נפשי יותר חזק. אפשר להטיל עול על פורקי עול – על ידי כוח תרבותי משליט'.⁵⁶ הנחרצות הזאת האירה היטב את מגמת פעילותה התרבותית של ההסתדרות העובדים, שהייתה נדבך בנחישות הארגונית-מקצועית המאיימת שהיא נהגה להפגין מול המעסיקים במגזר הפרטי ביישוב. ליד מחלקת התרבות נוסדה מועצה ארצית, ובה 23 חברים שרבים מהם נמנו עם תנועת העבודה (כגון רחל כצנלסון, זנדבנק, שמואל דיין, ברל כצנלסון, יוסף אהרנוביץ ויצחק טבנקין).⁵⁷ המועצה הייתה אמורה להיוועד אחת לשלושה חודשים, ואולם לא התכנסה מעולם. תכנית החלוקה של ועדת פיל והתחדשות המרד הערבי ב־1937 הותירו את קופמן לנהל את מחלקתו בוועד הלאומי ללא ליווי ציבורי.

מאמציו של קופמן יוחדו בעיקר לשכנוע הנהלת הסוכנות 'לצייד כל עולה בידיעת הלשון כשם שהיא מציידת את המתיישב בקרקע ובמכשירים [חקלאיים]'. אוזן קשבת, להבדיל מתקציב נאות, הוא מצא רק אצל ראש המחלקה המדינית שרתוק, שרגישותו בענייני הלשון העברית הייתה מן המפורסמות. מיד לאחר פרסומה של תכנית החלוקה ביולי 1937, כתב לו קופמן כי בעשור האחרון עלו לארץ כרבע מיליון יהודים, ומהם 'לכל הפחות כשמונים אלף איש ואישה שלא ראו צורת אל"ף ולא שמעו צליל עברי מימיהם', ואליהם צריך לצרף כעשרים אלף שהגיעו בעליות קודמות והם עוד 'בורים גמורים בעברית שבכתב ובעל פה'.

55 יודה אבן שמואל קופמן, 'בעיית תרבותנו', דבר, 6.10.1936.

56 'הכנס הארצי לתרבות: קליטת עליה תרבותית מהי?', שם.

57 'מסקנות הכינוס הארצי של עסקני התרבות', אצ"מ, S83/1866.

מ־300,000 היהודים הבוגרים בארץ, העריך, 'עוד שליש, לכל הפחות, נגוע במחלה אחרת: ידיעתם בעברית שרכשו להם כאן בארץ קלוטה מן השוק, מן הרחוב, והיא קלושה ודלה עד כדי כך שנוח לה ללשון עברית כזו שלא נבראה משנבראה'. מלבד 'עילגות תרבותנו', הדגיש קופמן כי צפויה ליישוב 'סכנת התפוררות כתוצאה טבעית מריבוי המחיצות הלשוניות'. רק כ־8,000 מתוך כ־200,000 שנוקקו ללימוד השפה אכן למדו אותה והכרח להכפיל את התקציב המוקצה למטרה זו, תבע,⁵⁸ ולא נענה. לעומת זאת, באפריל 1937 התגאו עורכי עיתון דבר כי אלפי עולים חדשים אימצו את הספר ואת העיתון העברי בעזרת המדור דבר לעולה. בשל כך, 'דבר הוא העיתון העברי הגדול והנפוץ ביותר בארץ ובעולם'.⁵⁹

במחצית השנייה של שנות השלושים התנגחו בכירי מפא"י כצנלסון וטבנקין בנוגע לדרכי חינוכו של הנוער החלוצי, שהם ראו בו את המענה לאתגרי הזמן ושיועד לתפקד כלזו וכשאוור שבעיסה של תנועת העבודה. לעומתם, זנדבנק שיקע את מרצו בהפצת חינוך ותרבות עממית בקרב הקהל הרחב (מבוגר יותר ובעל משפחות לרוב) שהזדהה וזוהה עם ההסתדרות. להבדיל מן המגמה לייחד את תשומת הלב בעיקר לעריכת סמינרים וירחי עיון עבור עתודה אפשרית של בוגרי תנועות הנוער החלוציות, סימן זנדבנק את הפעילות התרבותית במושבות בתור המרחב הגאוגרפי, הארגוני והאנושי שרמתו וטיבו יגדירו את אפיקיה של התפתחות הסולידריות הציבורית סביב עולם מושגיה, ערכיה וסדר עדיפויותיה של ההסתדרות כאן ועכשיו. המפעל 'מיל לתרבות', שנמנה עם תוצרי מועצת ההסתדרות באפריל 1935, היה מקור המימון לפעילות השוטפת של המרכז לתרבות וכן לייסוד שישה מועדוני תרבות במושבות (בפתח תקווה, בכפר סבא, בראשון לציון וברחובות, ולימים גם בבני ברק ובנס ציונה), ששימשו בית להרצאות בנושאי ידיעת הארץ, ספרות עברית וכללית, חקלאות ופוליטיקה. פעילות התרבות למבוגרים נועדה לא לצורכי 'השכלה סתם', הדגיש זנדבנק בכינוסי עסקני התרבות במושבות ב־1936-1937, אלא להפצת מידע בעל זיקה למציאות מוחשית ולמצוקות היום-יום ברוח השקפותיה של ההסתדרות. הדבר חל גם על המסיבות והחגיגות שהתקיימו באותם כינוסים, בין שהיו חלק מלוח השנה היהודי ובין שנועדו לציין את יום 1 במאי, י"א באדר, יום הפועלת הבין-לאומי או מועדי הנצחת אישים שהתנועה חפצה בטיפוח זכרם (למשל הרצל, ביאליק, ברנר). הם נערכו מתוך 'תמימות ידועה' שנסמכה על 'בטחון באידאה שמתוכה חוגגים את החג' ובמגמה להנחילה בתור נכס שמעצב את אורח החיים הפועלי בכללו.⁶⁰

פעילות החוגים והקורסים הייתה כתובת לאלפים מעטים ברחבי המושבות וזנדבנק לא העלים זאת. במענה לשאלה 'איך להגיע להמונים על ידי פעולה תרבותית' הוא הבהיר

58 מכתב יהודה אבן שמואל קופמן למשה שרתוק, 12.7.1937, שם, S25/6738; מכתב קופמן לברנרד יוסף, 2.7.1939, שם (מכאן הציטוט הראשון).

59 [מחבר לא ידוע] 'אל קוראי דבר', דבר, 26.4.1937.

60 י' [יעקב] זנדבנק, 'פעולתנו התרבותית במושבות', פנקס (נובמבר 1936); [מחבר לא ידוע], 'ניצור אורה לפעולה תרבותית!', דבר, 6.5.1937. למאבק על חינוך הנוער ראו למשל: מאיר אביזוהר, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 236-289.

שעקרונית אין מגמת פעילויות התרבות מטעם ההסתדרות 'להקנות מדע' ולהרגיל את האדם לחשוב חשיבה מדעית ביקורתית והמטילה ספק מתוך חתירה 'לאיזו אמת חיונית', כי אם להקנות לאדם הפשוט כלים ל'מחשבה רגילה' שמבוססת על שכל ישר ועל אמונה. בהתבסס על כך, זנדבנק סבר שפעולה אמנותית, כגון שירה בציבור, מקהלות גדולות וחוגי דרמה שמרכזים רבים צריכה לשמש עוגן ליצירה תרבותית הסתדרותית, שהציבור אקטיבי בה, ולא פסיבי בלבד, כגון בסרטים או בקונצרטים. בה בעת הוא תינה את צרותיו והלין על השתמטותם של בכירי ההסתדרות ותנועת העבודה מהשתתפות בפעילויות המרכז לתרבות וגם של אנשי המנגנון ההסתדרותי ומוסדותיו, שנוהגים להיות 'הראשונים ל'פאר' פעולה תרבותית 'בהעדרם'.⁶¹

בקונגרס הציוני ה-20, שהתקיים באוגוסט 1937 ובראש מעייניו עמד פולמוס החלוקה, התקבלה ללא דיון, החלטה של ממש בתחום התרבות - להבדיל מן הקונגרס הקודם. לצורך דאגה 'לשלימותו התרבותית של היישוב' לאחר שנות עליית ההמונים, הוטל על ההנהלה הציונית לסייע לקיומה של המחלקה לתרבות של הוועד הלאומי, ש'תשקוד על הנחלת הלשון, הפצת הספרות וטיפוח האמנות, תארגן שיעורי ערב לבוגרים [...], תרחיב את הפעולה התרבותית בקרב הנוער אשר מחוץ לכתלי בית הספר, תעודד את עבודת ההשכלה בין עדות המזרח ותדאג לגיבושו התרבותי של היישוב כולו'.⁶² על אף השאיפה המוצהרת לגיבוש תרבותי, אחת המסקנות המהותיות שהסיקו עסקני התרבות בהסתדרות מניסיונם הייתה שנחוץ להקפיד על קיומם של כינוסים נפרדים לעולים ממערב אירופה (כלומר גרמניה ובנותיה) ולעולים מעדות המזרח. מדוע - לא טרחו לנמק; כאילו כל בר דעת יבין ללא קושי שמדובר בקהלים הצמאים לגירויים שונים ולדגשים רעיוניים שניזונים ממעייני מסורת שמופכים ונגישים להם מארצות מוצאם. גם הזיווג של הרצל וביאליק באירוע נשף אחד לא עלה יפה, התברר להם; אולי משום שנוכחו כי די בדמות גדולה אחת כדי לפרנס מסכת קריאה ראויה לשמה מפרי כתיבתו ועל אודותיו.⁶³ על כל פנים, החלטת הקונגרס ה-20 העניקה גושפנקה ציונית רשמית לאחריות הוועד הלאומי לקידום הפעילות התרבותית-מוסדית. הקונסנזוס שאפשר זאת היה תוצר ההבנה שהדריכה את קופמן כי משימתה העיקרית של המחלקה היא קידום עשייתה של הלשון העברית לשפת תרבות ההמונים ביישוב. אבל החמרת המצב הביטחוני עם התחדשות המרד הערבי בספטמבר 1937 דנה את התרבות להיוותר 'אחרונה שבאחרונות' בסדרי העדיפויות של היישוב, ועל כך התייסר קופמן במחצית השנייה של 1938.⁶⁴

61 י' [יעקב] זנדבנק, 'היקף פעולתנו התרבותית', פנקס (מאי-יוני 1937).

62 פרוטוקול הקונגרס הציוני ה-20, 1937-3.8.1937-23.8.1937, ירושלים 1938, עמ' 372.

63 'פעולות המרכז לתרבות ותכנית לעתיד הקרוב' [ללא תאריך. ראשית שנות הארבעים], אה"ע, IV-215-1-710.

64 יהודה אבן שמואל קופמן, 'פתח דברים', **תרבותנו בארצנו** (ידיעות המחלקה לתרבות של הוועד הלאומי), א (דצמבר 1937); הנ"ל, 'עמדות תרבותנו בסכנה', שם, ז-ח (ספטמבר 1938).

תרבות הסתדרותית בימים של מלחמה עולמית

זנדבנק, שהיה בחוגי ההסתדרות הדמות המארגנת החשובה ביותר בעבודת ההחדרה המתמשכת של תרבות שמוצאה מרכז ומערב אירופי ביסודה אל זרם החיים התרבותי העממי ביישוב, בתור תרבות שראוי כי המונים מכל שכבות העם ייחשפו אל תוצריה, הלך לעולמו במפתיע ביוני 1939 בגיל 43. על הערך שנודע לפועלו תעיד חוברת כפולה של הפועל הצעיר שיחודה לזכרו; לכבוד הזה זכו רק יחידים כמו גורדון, ביאליק, בילינסון ויוסף אהרנוביץ.⁶⁵ לאחר פטירתו פסקו עובדי המרכז לתרבות – אולי מחשש שמא תביא הסתלקותו לסיום פעילותם – כי המרכז לתרבות הוא המוסד ההסתדרותי היחיד המקיים 'קשר חי ובלתי פוסק' עם רוב נקודות היישוב היהודיות. הם תיארו את חבר המרצים והאמנים הפעילים מטעמו של המרכז, ובו כארבעים איש, בתור קבוצת שליחים שנושאים את תרבות ההסתדרות ברחבי הארץ. מלבד הודעת נאמנות אידאולוגית, ייתכן שעמדה לנגד עיניהם גם כוונה למנוע את המחלקה לתרבות בוועד הלאומי בראשותו של קופמן, שזוהתה עם מפא"י, מלהשתלט על תחומי אחריות ופעילות שניכסו לעצמם בשנות השלושים.⁶⁶ המחלקה לתרבות אימצה באפריל 1939 את ססמת תרומת המיל לתרבות עברית' שהגה המרכז לתרבות בהסתדרות ב־1935 ויצאה בקריאה פומבית שכל בוגר ובוגרת ביישוב מגיל 18 יתרמו מיל אחד ליום למטרה זו. למתמידים הובטח פנקס הנחות לאירועי תרבות שונים. יומרתה הייתה לקבל עליה את 'האחריות המלאה לתרבות ישראל וללשון העברית' ביישוב.⁶⁷ אלה היו ימי פרסום הספר הלבן של מלקולם מקדונלד, שבריטניה נטשה בו את מחויבותה לבית הלאומי, ובעת שדעך המרד הערבי הלכה והשתלטה אימת מלחמת עולם חדשה שארבה בפתח. מאמר המערכת בדבר גרס כי תרומת המיל היא 'תביעה הכרחית ומצווה לקיימה'. אבל נדמה כי העובדה שמכ־300 אלף בוגרים ביישוב הצטרפו כ־23,000 בלבד כעבור חצי שנה למילוי המצווה נבעה גם מן הקרירות שהפגינו בהסתדרות כלפי מיזם הנוטל את בכורתה וחורג מתחומיה הארגוניים. בחלוף עוד שנה פחת מספרם לכ־14,000 בלבד, וכאשר זעק מאמר המערכת בהארץ: 'איפה הם כל רבבות חברי הארגונים וההסתדרויות', הכתובת להתרסה הייתה ברורה. הצעות מחלקת התרבות של הוועד הלאומי להכריז על 'מפעל המיל התרבותי' [...] כעל מפעל חובה, למנות ממונה מיוחד לענייני עברית בכל מקום עבודה ביישוב ולהטיל מסים עקיפים, למשל על רכישת חלה לשבת ועל כרטיס אוטובוס במוצאי שבת, נותרו ללא מענה.⁶⁸

65 הפועל הצעיר, 7.7.1939.

66 'פעולות המרכז לתרבות ותכנית לעתיד הקרוב' [ללא תאריך. ראשית שנות הארבעים], אה"ע, IV-215-1-710.

67 מחלקת התרבות של הוועד הלאומי, 'פעולותינו בתחומי הלשון והתרבות בארצנו בשנת ה"א ת"ש', אצ"מ, S53/1365.

68 'להרמת קרן תרבותנו!' (קריאת מחלקת התרבות של הוועד הלאומי), הארץ, 9.4.1939; מ"ד [מערכת דבר], 'דבר היום: מיל ליום לתרבות', דבר, 4.5.1939; [מחבר לא ידוע], 'אגרת לתורים', שם,

בשיחה שקיימה מזכירות המרכז לתרבות של ההסתדרות עם קופמן בינואר 1940 התברר כי כ-70 אחוז מהכנסות המיזם 'מיל לתרבות' מקורן בחוגי הפועלים. אברהם לוינסון, יורשו של זנדבנק בראשות המרכז לתרבות, העיר כי פעולת המרכז לתרבות מתבצעת בעיקר במושבות וכי גם המחלקה לתרבות מפנה שם את מרבית מיזמיה אל הפועל וסיכם: 'נמצא ששניים או חוזים בטלית אחת ואפילו טלית שכולה תכלת סופה להיקרע בתנאים אלה'. לא אל ה'טלית' הזאת שתתקם כ'לוחות הברית של תרבותנו החדשה' פילל לופבן, כאמור בפתח המאמר, כאשר ייחל כי יימצא תוכן של ממש לתרבות הפועלים בארץ. חלחול היריבות בין שני המוסדות התבטא בכך שאפילו מחנך רב-השראה כמו דוד ברש ממושב כפר יהושע הצהיר: 'המרכז לתרבות אינו צריך להיות איסטניס. הוא צריך להשתלט מבחינה תרבותית על המקומות, על הפועל, על הנוער, על כל שטח שיש עליו גושפנקא של ההסתדרות'.⁶⁹ גישתו זכתה למשנה תוקף בהתייעצות שזימנו ראשי המרכז לתרבות עם נציגי ועדות התרבות ומועצות הפועלים במושבות. מזכיר מועצת פועלי כפר סבא ברוך מינקובסקי פסק: 'ההגמוניה ביישוב נקבעת על ידי כוח היצירה'. מץ גרינואלד מהרצליה גרס כי לא רק בשאלה תרבותית מדובר אלא בעניין כללי יותר: 'מי יהיה הכוח השליט ביישוב'. איש המרכז לתרבות בצלאל שורץ הזהיר כי אם לא תסתפק המחלקה לתרבות בפעולה בנושא הנחלת הלשון, תיפגע 'עמדתה ההגמונית של ההסתדרות' בתחום התרבות. לוינסון סיכם את עמדת המרכז לתרבות בשתי מילים: 'עצמיות ועצמאות', כלומר חיוני לפתח ביתר שאת פעולות אמנות כי בהן מצוי 'מפתח להשפעה' על הקהל הרחב ואם תתפשט המחלקה לתרבות לתחום זה, היא 'עלולה לסכן את מעמדנו ואת האינטרסים התרבותיים פוליטיים של ההסתדרות'.⁷⁰

לצורך הבטחת מעמדו ההגמוני של המרכז לתרבות וטיפוחו בשטח התרבות ביישוב, יזם לוינסון סדרת כינוסים שנתיים של פעילי התרבות בהסתדרות לזכרו של זנדבנק. בפתחת הכינוס הראשון שנערך בתל אביב בכותרת 'תרבות בשעת חירום' ב-26 ביולי 1940, לרגל מלאות שנה לפטירתו, התווה לוינסון את קווי היסוד שלפיהם התחוללה מלחמת העולם בין שתי תרבויות מנוגדות: 'מצד אחד - תרבות חופש האדם, המחשבה, היצירה והמצפון; ומן הצד השני - תרבות של "אתה בחרתנו" גזעי, השואף להצמית עמים, להכחיד תרבויות ולהפוך עמים נכבשים לעבדי עולם של ה"עם הנבחר" הגרמני'. הכינוס נערך בשבוע שבראשיתו נכנעה צרפת, ודוד קלעי חרד בנוסח ברנרי: 'אולי אנחנו "אחרונים על החומה", אנחנו - לבדנו'. הוא ציין שכעת מרבים לדבר על 'קידוש השם' ועל 'אנוסים', אבל נחוץ לזכור ש'קידוש השם' היה רק דרך ליחידים בהיסטוריה היהודית. לכן קרא לנבור בהיסטוריה ולהתחיל לפרסם בדבר מדור קבוע 'לחינוך הנפש', שיודפס באותיות

11.12.1939; נחום לוי, 'צרכי לשון', שם, 22.10.1940; 'מיום ליום: מפעל המיל בשנת ת"ש', הארץ, 4.11.1940.

69 פרוטוקול מזכירות המרכז לתרבות, 7.1.1940, 14.1.1940, אה"ע, IV-215-1-710.

70 'התייעצות בענין עמדתנו למפעל "המיל לתרבות"', 26.2.1940, ידיעות המרכז לתרבות, ח (אפריל 1940).

גדולות ויובאו בו אפיזודות ותיאורי גבורה של יחידים (כגון אטילה ההוני) ושל ציבור. שעת הגיבורים עוד תגיע ותיודע ביישוב ברבים מ-1943 ואילך על רקע מרד גטו ורשה, פעילות הצנחנים הארץ-ישראלים ועוד. יהודה גוטהלף, לימים עורך דבר, אמר בכינוס שלדעתו תפקידה החשוב של פעולה תרבותית הוא 'בשחייה מתמדת נגד הזרם': כאשר שורר אופטימיזם – תפקיד אנשי התרבות הוא להיות פסימיסטים, להזהיר מפני הסכנות הנשקפות. עכשיו, כאשר 'פסימיזם אפל משתרר', אל לאנשי התרבות 'להילוות למקהלה הזו של הסקפטיות. [...] בימים טרופים אלה נדרש מהם להצפין את הספקות ולהעלות את דגל האמונה. ספקות ספקנות' יש להם מקום 'בזמנים של טובה, אבל ברגע שהכל מתמוטט – נימלט מהספקנות כי טובה לא תצמח לנו מזה'. ועם זאת, נדמה כי דבריה הנרגשים של שחקנית התיאטרון (ולימים כלת פרס ישראל) מרים ברנשטיין כהן היטיבו להביע את טלטלת הרגע:

אין אני יכולה לראות את הכניעה הפוליטית של צרפת ככניעת רוח של העם הזה. לא אאמין בזה, אפילו תהיה חרב היטלר מונחת על צווארי. והכניעה הרוחנית הזאת – היא שהולכת ותוססת בישוב! ומפליא, ששמעתי עליה גם בחוגי העובדים במחקר ובמדע על הר הצופים. אם גם שם מתמוטטת האמת; אם גם אצל בן אדם, המוסר את חייו לעבודת מחקר לטובת האנושות, ישנה סכנה של רוח כניעה הרי זה דבר הזר לרוחי.⁷¹

קריאתה ל'גיוס תרבותי' הדהדה היטב בכינוס פעילי התרבות של ההסתדרות שנערך כעבור חודש וחצי ושדווח בו כי בשנים 1935-1938 קיים המרכז לתרבות 800 אירועים בממוצע בשנה, לעומת 1,600 בשנת 1939. אינטנסיביות צריכת הפעילות התרבותית שימשה 'חיסון נפשי ורעיוני', קבע זלמן אהרנוביץ, בפני סכנת התפשטות הלך רוח של דיכאון, דכדוך וחוסר אמונה ביכולת להחזיק מעמד מבחינה לאומית, בשעה שהנאציזם מתפשט ברחבי אירופה והאבטלה גואה בארץ.⁷²

שני עוגני הפעילות התרבותית השוטפת שארגן מרכז התרבות של ההסתדרות בימי מלחמת העולם השנייה היו חדרי הקריאה וההרצאות. חדרי הקריאה, בייחוד אם נמצא בהם רדיו, זכו לחשיבות גבוהה ביותר. לפי סקר שנערך ביזמת המרכז לתרבות ב-1940, היה רדיו ב-156 מקומות, ובכללם ערים, מושבות ונקודות חקלאיות, אך בכ-40 נקודות אחרות נעדר המכשיר יקר הערך לאספקת המידע החיוני על המתרחש בחזיתות הלחימה ולמתן מזור לציפייה הדרוכה להיוודע מה עלה בגורלם יקירים ומכרים באירופה ובאזורי לחימה אחרים. במידה לא מבוטלת של סיפוק הוצהר בדין וחשבון השנתי של המרכז לתרבות כי מ-175,000 הספרים המצויים בחדרי הקריאה, כ-6.4 אחוזים בלבד הם ביידיש; אות ועדות להטמעת הקריאה בעברית ולשגשוגה. מנגד, התברר כי רבים מהספרים בלועזית היו

71 תרבות בשעת חירום, דברים בכינוס של עובדי המרכז לתרבות ועסקני תרבות בהסתדרות (הכינוס הראשון לתרבות על שם זנרבנק), 26.7.1940, המרכז לתרבות ת"ש, עמ' 14, 22-24, 49, 67.

72 'כינוס פעילי תרבות', 11.8.1940, שם, עמ' 75-79.

בגרמנית ובאנגלית – מתנות שהעניקו עולים חדשים לקיבוצים ולמושבים, ואלה הצטברו בחדרי הקריאה. כעת נאלצו אותם עולים להסתפק בחדרים קטנים מאלה שהורגלו אליהם בארצות מוצאם. בכפר גלעדי, קיבוץ ותיקי השומר שטיפחו תדמית אנטי-אינטלקטואלית בימים עברו, נמצאו כ־3,800 ספרים מתחום הספרות היפה. בשנת 1940 התקיימו כ־1,700 הרצאות, מהן 484 בתל אביב, ששם כידוע התרכז חלק נכבד מאנשי ההגות והרוח של היישוב. אשר לתכנים – 17 אחוזים מההרצאות עסקו בהיבטים ספרותיים, שישה אחוזים – באמנות לסוגיה, שבעה אחוזים – בנושאי יהדות ותשעה אחוזים – בתחומי מדע. לעומת זאת, ולהבדיל ממה שאולי היה אפשר לצפות מפאת קשיי השעה, ניכרה בציבור התעניינות קלושה בלבד בהרצאות שהתמקדו בהיסטוריה, בכלכלה ובחינוך הדור הצעיר.⁷³ שמא גרמו זאת הרצון לחמוק מתלאות הרגע אל מכמני יצירה שאינם נטועים בכאן ועכשיו? אין בדוח מענה. לעומת זאת, צוין בו כי השירה בציבור בלטה כתחום פעילות תרבותי דומיננטי דווקא בתל אביב. בדוח המסכם על הפעילות התרבותית ההסתדרותית ב־1940 נכתב כי היא משמשת לא רק מכשיר להקניית חינוך למוזיקה אלא גם גורם חשוב ליצירת אווירה של שיתוף וליכוד בין שכבות וחלקים שונים בציבור העברי.⁷⁴

כחודש וחצי לאחר שהפציצו מטוסי הצבא האיטלקי את תל אביב, התכנס באורח חסר תקדים ב־22 באוקטובר מושב משותף של המוסדות המרכזיים בחיים הלאומיים היהודיים – הוועד הפועל הציוני והוועד הלאומי. שני הגופים, שכעבור פחות משמונה שנים יהיו שותפים לייסוד הפרהסיה הפוליטית של מדינת ישראל (מועצת העם ומנהלת העם), נועדו לדון 'כאילו בדבר צדדי, שלא מעין הזוועה [רצח יהודים בשטחי הכיבוש הנאצים] ומעין הסכנה [כיבוש ארץ ישראל]': השלטת השפה העברית בקרב יהודי ארץ ישראל.⁷⁵ אוסישקין, נשיא הוועד הפועל הציוני, חרף בתוקף: 'בישיבה זו לא נדבר על ענייני התרבות העברית. אין זה הפורום המתאים לכך, באשר תרבות עברית כיום זה לא הדבר המאחד אותנו', אלא רק השפה (לרב אלימלך ניפולד מהמזרחי בער להוסיף: 'וגם אלוהי ישראל'). קופמן קרא להקים הוצאת ספרים ממלכתית, להדפיס את התנ"ך בעברית במקום להזדקק לעותקים שהמיסיון מספק ולהוציא לאור מילון לשפה העברית. בזלזול אופייני פסק אוסישקין: 'אם נדפיס, ד"ר קופמן, את המילון שאתה כל כך מתגעגע אליו, תהיה לעכברים עבודה נוספת', שכן בירושלים ובתל אביב מוכרים כיום ספרים בעברית לכל החפץ, ולא הם החסרים אלא 'רצון והרגשת ערכה' של העברית בתור שפה לאומית. מטרת הכינוס הייתה ליצור לחץ ציבורי מתמשך שיכריח חלקים לא מבוטלים ביישוב לאמץ את העברית כשפת הדיבור והתקשורת העיקרית.⁷⁶ מאמר המערכת בדבר ציין אותם אחד לאחד:

73 תרבות בשנת מלחמה, סקירה על מפעלי התרבות בהסתדרות בשנת ת"ש, המרכז לתרבות, תל אביב תש"א, עמ' 10-14, 24-26.

74 שם, עמ' 20-21.

75 מ"ד [מערכת דבר], 'דבר היום', דבר, 25.10.1940.

76 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני בשיתוף הוועד הלאומי, 22.10.1940, אצ"מ.

מהם – מבין [עולי] ארצות המערב, המוסיפים עוד לחיות כאן חיי שפה ותרבות של עמי מוצאם כאילו לא חל כל שינוי בגורלם ובתפקיד חייהם; מהם – מבין המעפילים, שעלייתם היתה 'מקרית' ומבוהלת ולא הספיקו לקבל את ההכשרה הנפשית והתרבותית המינימלית; מהם – מבין עדות המזרח הממשיכות לטוות את מסכת התבדלותן בתוך פינותיהן המבודדות ללא קשר לחיי השפה ולחיי היישוב; ומהם – בקרב האורתודוקסיה המקימה כאן עתה מרכזים לתורה ולחינוך מחוץ לתחומי העברית [כלומר בידיש] וללא זיקה אליה. ואתם ועל ידם המונים מגוונים של מחוסרי שורש ונטולי עול, מקצתם מתוך קושי ומצוקה ומרביתם מתוך אדישות והפקרות וחוסר כל משמעת לאומית ורוחנית.⁷⁷

דווקא בתקופה שבאוירת היום שלט הפחד מן הלא נודע הצטיירה השפה בעיני מנהיגי היישוב כתנאי להקניית הרגשת גורל וייעוד משותפים. ייתכן שהייתה זו גם עדות לאזלת היד בנוגע ליכולת להתקדם באותה עת באפיקים אחרים של הגשמת הציונות (התיישבות, הגירה, ביטחון, מדיניות). בעקבות הכינוס נוסדה מטעם שני המוסדות הלאומיים מועצה להשלטת הלשון העברית. המועצה העניקה משענת ציבורית שמכותית בחברה וולונטרית לפעולות האכיפה שאי אפשר לאכוף אותן, שיזמה מחלקת התרבות בתחום השלטת העברית ביישוב. כלפי חוץ שימשה המועצה כתובת למחלקת התרבות לשם הפגנת קיומה של מרות מרכזית אשר מלווה את מאמצי ה'שיטור' נגד דיבור לוועזי בפומבי (בהתכתבות בין מוסדות ציבור, בעיתונים, באספות, בסרטים, בשלטי חוצות וכדומה) לצד הנחלת העברית באמצעות הוראתה כבעבר. העברית נועדה לשמש לא רק לשמה, אלא גורם שמייצר הלך רוח של סולידריות פנימית ומונע התפשטות אווירת 'התפרקות מכל עול, "אכול ושתה כי מחר נמות"', לנוכח הספר הלבן, עיצירת העלייה והמידע על המתרחש בזירות הלחימה באירופה.⁷⁸

ב־22 ביוני 1941 התקיים הכינוס השני של ההסתדרות שעסק בענייני תרבות, לזכרו של זנדבנק. באותו בוקר פלש היטלר לברית המועצות. חיים הופמן (יחיל), מרכז פעילות התרבות של ההסתדרות במחוז חיפה, אמר בהרצאת הפתיחה שכעת 'הכל מוטל בספק, כל הערכים הועמדו תחת סימן שאלה'. שורר עצבון מסוים בציבור, הודה, אבל 'הצימאון לתרבות' נותר. הוא סיפר שהרגשת הבדידות וההתבודדות המעיקה מעוררת אירצון להותיר בשעות הערב את הילדים או את בן – או את בת – הזוג לבד בבית וללכת לפעילות תרבותית, גורמת חוסר שינה ופחד מפני חוסר שינה וכן אירצון לצאת בערב בכלל. בשל כך פילס הצימאון התרבותי נתיבים מותאמים לנסיבות התקופה: בראש ובראשונה קריאה של רומנים היסטוריים – טולסטוי, ביזגרפיות, זיכרונות בנושאי מלחמה והרבה מאוד על

77 מ"ד [מערכת דבר], 'דבר היום', דבר, 25.10.1940.

78 נחום לזין, 'סקירה על פעולות המועצה המרכזית להשלטת העברית ביישוב', 18.8.1941, אצ"מ, DDI/1915. לזין היה המפקח במחלקה לתרבות של הוועד הלאומי והדמות הבכירה במחלקה לצדו של קופמן.

נפוליאון. מעטים קוראים ספרי יסוד בכלכלה מדינית או בסוציולוגיה, דיווח, כי לקוראים פוטנציאליים נראה שחוקי הכלכלה והחברה המקובלים אינם תקפים עוד. בהתבסס על שורת שיחות עם רופאי קופת חולים כללית ציין הופמן כי הפעילות האמנותית כאמצעי לעידוד והעלאת המורל חיונית מאין כמותה כעת דווקא, שכן אווירת המתיחות גרמה תאונות ופגיעות פיזיות רבות במקומות העבודה. מניסיונו העיד שלעתים די בהופעת 'הומוריסט' (סטנדאפיסט בלשון ימינו) במקום העבודה למשך 20 עד 30 דקות כדי לשפר את ההרגשה, וכן לארגן את הילדים במוסדות החינוך לשירה בציבור כהכנה לקראת שעת אזעקה או הפצצה.⁷⁹

על דיוני הכינוס רבצה מועקה שהעמיקה לאין שיעור לעומת ימי המרד הערבי ושהעיסוק בתרבות סיפק לה מפלט זמני. אין פלא שיותר מ-120 איש גדשו את הכינוס, הרבה יותר ממספר המוזמנים. מכל עבר התחבטו הדוברים בתקפות הצידה הרוחנית שחתר כצנלסון להקנות ברחבי תנועת העבודה לשם התמודדות עם הזמנים הקשים, ושתומצתו בכותרת סדרת מאמריו – 'בזכות המבוכה ובגנות הטיח'. אברהם בנשלום, נציג השומר הצעיר מקיבוץ עין החורש טען: 'מוגזמים בהרבה הדיבורים על המבוכה ועל הבהלה', וגם אם קיימת מבוכה בקרב מנהיגים ועסקני תרבות, הציבור בכפר ובקיבוץ חף ממנה: 'יש לנו "פרלמנט" על יד המקלחת והסנדלריה החשוב לא פחות מזה שבשדרות רוטשילד בתל-אביב, התגאה. זיו מאחת המושבות האשים כי החינוך 'הגוזז' שהפועל מקבל בבית הקפה תורם לערעור אמונתו בעצמו ובמחר, ושופטי מרחובות גרס כי החוסן הרוחני מתערער כשכותבים מאמר בזכות המבוכה, שכן 'בימי מלחמה אין דבר חמור יותר ממבוכה שהיא בנפש ציבור הפועלים'. לעומתם, בנימין וולמן לא כיחד שקיימת מבוכה נפשית: 'אנחנו בעצמנו היינו שבורים ורצוצים. [...] השתדלנו לשמור על האמת, לא לשקר, לא לגרוע מגודל המאורעות, אלא להסביר, לפרש ולעודד, לחנך את האדם לחיות גם ללא תקווה, שיידע שלנו אין ברירה, [...] שיידע שאם ננצח – עוד לא ניצחנו, ואם ניכשל – אז אנחנו הראשונים לכישלון'. עם זאת, ברוח התרעתו של כצנלסון משכבר, הוא לא טרח להסתיר: 'התרבות היא אצלנו נחלת בטלנים עד היום הזה'.⁸⁰

בימי המלחמה התברר יותר ויותר ערכה של השירה בתור גורם סולידרי מגייס ומלכד. לעתים היא ביטאה אמת נוקבת, ולעתים שיקפה אמונה ללא סייג. כצנלסון תיעד בסדרת מאמריו על המבוכה והטיח: 'הגיע לידי שיר שהממני בקדרותו: עולה חדש מביע את מר יאווה מפגישתו עם הארץ. שנים נשא נפשו ליום זה, למד עברית, הלך למקום הכשרה, חלם בהקיץ, ובבואו הוא מוצא והנה ליבו במערב. הוא דבק בארץ החורגת-הצוררת [גרמניה], בנופה ובלשונו, ופה לו נכר, זרה לו הלשון, סתומים השמים, גם הצמח והאבן מתנכרים לו'. ברם כצנלסון מיאן להעלים עין ולהתנכר לאותנטיות המבע שגילה השיר האמור, והוסיף: 'אודה, וידויים אכזריים אלה יקרו לי מכמה הכרזות אמונים אשר כזבן נושר

79 פרוטוקול הכינוס השני לתרבות על שם זנדבנק, 22.6.1941, אה"ע, ב"א-142-1-IV.

80 שם. וזהותם של זיו ושל שופטי לא אותרה.

מן השפתיים. כי האמת שבנפש קודמת לאמונה, ואם הנפש הושברה מנין תהיה האמונה שלמה? ומה בצע ב"אני מאמין" אם האדם כוזב? תמה. אין פלא כי הוא נפקד הן מכינוס הוועד הפועל הציוני באוקטובר 1940 שהכריז על 'השלטת' השפה העברית והן מכינוס המרכז לתרבות, שבו הֵצַר חיים הופמן בדברי פתיחתו על שעוד אין 'אף שיר לכת עברי'. מן העבר האחר של המתרס הרעיוני-פוליטי בתנועת העבודה תקף טבנקין את הלכת המבוכה של כצנלסון והורה להולכים בדרכו: 'בנאי אמיתי יודע את ערכו של הטיח'.⁸¹ שנה לאחר מכן כבר נמצא לתנועת העבודה שיר לכת משלה – 'שיר הפלמ"ח', שחיברו שניים מנאמניו של טבנקין: את המילים כתב זרבבל גלעד מעין חרוד, וללחן היה אחראי הרֶצֶף של קיבוץ נען דוד זהבי.⁸² במבט לאחור כנראה היה זה המשפיע שבשירי התקופה והדור.

ביוני 1942 נערך הכינוס השנתי של המרכז לתרבות. במקום אוירת הדיכאון השררה ברחבי היישוב 'עליזות יתרה', כדברי שפרינצק בנאום הפתיחה. המידע על השואה עוד טפסף טיפין-טיפין, והצלחות בשדה הקרב בוששו להגיע, אבל השגשוג הכלכלי שרווח בארץ ישראל מאז עד תום מלחמת העולם השנייה בזכות מגוון הפרנסות שסיפק הצבא הבריטי יצר הרגשת שפע מבחינה תרבותית.⁸³ על רקע זה גדלה הנכונות לצורך בידור זול והואצה מגמת הפיכת העיר, למרות פגיעה האינדיווידואליסטים וסיפוקיה המידיים, לעוגן העצמה התרבותית בהוויה ההסתדרותית. חיים פרידמן (אבשלום), מנהל מחלקת התרבות של מועצת פועלי תל אביב, תבע להעמיד במוקד חיי התרבות שארגנה ההסתדרות את פעילות ההמונים, שתשתמש בספרות ובאמנות לצורך גיבוש הוויי פועלי הנפרס לאורך השנה. לדעתו, נחוץ היה לעצב 'חוויה קבועה ומתמדת והתכוננות נפשית ונכונות נפשית לצורך נפשי', שיאפשרו במרוצת הזמן לחוות אוירת חג, כמו חג העבודה ב-1 במאי. להדגמה מוחשית של כוונתו קרא פרידמן לקבוע כי י"א באדר יהיה יום חג, בהתחשב בצורך ה'נובע מעצם טבעו של האדם להתייחד ולהבליט ימים ידועים ומאורעות ידועים באופן חגיגי'. הוא סיפר ששנתיים-שלוש קודם לכן פנה לשלושה משוררים – יעקב כהן, דוד שמעונוביץ וש' שלום (שלום יוסף שפירא) – כדי שירקמו יצירה אמנותית-ספרותית סביב עלילת הגיבורים של תל חי וייצרו פואמה דרמטית שתעניק את הנופך השירי המתאים למסגור

81 שם; ברל כצנלסון, 'בזכות המבוכה ובגנות הטיח', כתבים, ט, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ח, עמ' 241-266 (הציטוט בעמ' 246). דברי כצנלסון נישאו תחילה בפני מדריכי עליית הנוער ב-8.7.1940, ופורסמו בדבר בהמשכים בין 20.9.1940 ל-23.9.1940; איל כפכפי, **אמת או אמונה: טבנקין מהנדס חלוצים**, ידי יצחק בן-צבי, ירושלים 1992, עמ' 42. השיר שעליו סיפר כצנלסון לא אותר. מוטי זעירא, **כמו קול של הלב: סיפור חייו ויצירתו של דוד זהבי**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2011, עמ' 101-104.

83 לתנועות במצב הכלכלי בארץ בשנות המלחמה ראו: יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ ישראל, 1936-1947', בתוך: משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**, חלק שני, מוסד ביאליק, ירושלים 1994, עמ' 388-412.

תוכני החג הֶרְאֵלִיִּים והאגדתיים בצירוף נגינה ואולי גם מחול. בקשתו נענתה בשלילה, איש-איש ותירוציו.⁸⁴

נדמה כי ההכשר להלקאה עצמית ולחשיפת נגעים ארגוניים וחברתיים פנימיים, שניכר לא אחת בקרב הדוברים בכינוסי התרבות שיזמה ההסתדרות, הגיע לשיאו בנאום התוכחה הנוקב שנשא מזכיר מועצת פועלי חיפה אבא חושי. דווקא חושי, שבצעירותו חיבר בעקבות אירוועי תל חי את אחד הידועים שבפזמוניה ('בגליל, בתל-חי, טרומפלדור נפל') כפר בצורך לייצר חג לאומי-הסתדרותי חדש שבמוקדו י"א באדר. מהו 1 במאי תהה והשיב: 'שורה של נשפים בלתי מוצלחים! אני השתתפתי בעשייתם מדי פעם בפעם. אבל אני מוכרח לומר את האמת כי אין צורה ואין תוכן ואין סגנון לנשפים האלה'. למען הסר ספק, הבהיר: 'אוהב אני הפגנה גדולה, אוהב אני לארגן אותה ולהשתתף בה, למראה המון פועלים עם דגלים אדומים, עם דגלי תכלת-לבן, אני מתמלא התלהבות, אבל לארגן את זה איננו יודעים, איננו יודעים לתת דמות ולצקת תוכן בחגים אלה'. חושי הטיח לעבר פרידמן: 'אין צורך לחפש חגים חדשים, חגים ישנם! גם חגים לאומיים (חג הביכורים, חג החרות וכו')'. לא צריך להישאר בהם צמודים למסורת, אך 'נחוץ למלא אותם' – בעיר ולא רק בכפר – בתוכן חדש, אבל זה לא נעשה. לסיום לא חסך חושי את שבטו גם מהנוער העברי, ללא קשר לפלגיו ההסתדרותיים (הנוער העובד, השומר הצעיר, גורדוניה, המחנות העולים) ולחינוכו הרעיוני: 'חסרה לנוער הזה "דאס פינטלה איד", חסר לו משהו אשר היה בנשמתנו. העיירה היהודית נתנה לנו משהו שורשי, עסיסי, גרעיני, אשר הרחוב התל-אביבי והחיפאי לא נותן לנוער'. זהו נוער שאינו קורא את י"ל פרץ, את מנדלי מוכר ספרים ואת שלום עליכם, וספק אם מה שהוא לומד בבית הספר די בו כדי להקנות לו את 'אהבת היהדות הדוויה'.⁸⁵ בימים שהלוחם הסובייטי בצבא האדום ומיתוס מצדה עיצבו את שפתו, השקפתו ואת אוצר דימויו של הנוער הארץ-ישראלי לא נמצא ביקוש לשוועתו של חושי.⁸⁶

מנקודת מבטו המקצועית של חושי בתור מנהיג פועלי 'חיפה האדומה', תרבות נגעה לא רק ללשון, להסברה, למוזיקה ולאמנות 'אלא זאת היא השאלה כיצד האדם עובד על יד הסדנא שלו, כיצד הוא נפגש עם חבריו, כיצד הוא חי בכלל'. וגם לדברים 'קטנים' כביכול נודע ערך תרבותי, הצליף חושי, כגון העובדה שהכינוס לתרבות היה צריך להיפתח בשעה 9:00 אבל בשעה 10:00 עוד היו דלתות האולם נעולות או שבמועצת ההסתדרות יש נואמים שזמנם אינו מוגבל (לבטח התכוון לכצנלסון ולטבנקין), אף שזמנם של הנוכחים מוגבל. חושי, כמו כמה מעמיתיו שנה קודם לכן, הסתייג מטיפוח המבוכה נוסח כצנלסון וממליצה רעיונית-פוליטית אפנתית על 'הציונות הגדולה' מבית המדרש הימני או על 'כוחות המחר'

84 פרוטוקול הכינוס השלישי לתרבות על שם זנדבנק, 4.6.1942, אה"ע, IV-215-1-710. ב' 1952 ייסדה ההסתדרות את מכון אבשלום לידיעת הארץ על שמו של חיים פרידמן (אבשלום).

85 אבא חושי, 'עבודתנו התרבותית בערים (דברים בכינוס לתרבות)', הפועל הצעיר, 26.6.1942. אף הבחירה לתת פומבי לדבריו העידה על הרושם שהותיר נאומו של חושי.

86 אניטה שפירא, חרב היונה: הציונות והכוח, 1948-1881, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 402-462.

ו'סוציאליזם מהפכני' מבית מדרשו של השומר הצעיר. מטרת ההסתדרות בתחום התרבות הייתה לדידו ברורה וכמעט פשטנית: 'אנחנו צריכים את אבק אדם זה, שבא מעשרות ארצות ומדבר בשבעים לשון, לחנך לעם עובד'. כמי שמצוי היטב במתרחש בקרב הפרולטריון החיפאי העיר כי אמנם רגילים לומר על הציבור הערבי שרובו אנאלפביתי, אבל רוב הציבור העברי משתמש בכמה מאות מונחים ומילים בלבד. לעומת זאת, הפועל והפלח הערבים האנאלפביתים מצוידים בעושר לשוני רב. במישור התרבותי סבר חושי כי לפועל העירוני אורבת סכנת אימוץ אורח חיים לבנטיני, והגדיר: 'אתם רואים פה בארץ ערבי אינטליגנטי, הוא יודע מכל לשון משהו, ומכל דבר משהו. הוא מבריק בחיצוניותו, אבל מבפנים הוא ריק. תופעות כאלה ישנן גם אצלנו עכשיו'. סימני ההיכר של הלבנטיניות ביישוב הם 'הקלות שבביטוי, המלל המנופח, השימוש בפרזות מתרברבות, שאין מאחוריהם מאומה, התפיסה הקלה של החיים, ההסתגלות לסגנון הרחוב, להשלמה עם המציאות'.⁸⁷

במבט לאחור מתברר כי מי שהיטיב מחושי לאפיין את טיבה של הלבנטיניות האורבת ומכרסמת בתקופות תרבותה של תנועת העבודה היה כצנלסון. בנאום במועצת ההסתדרות בינואר 1941 - שאושר בה ייסודה של הוצאת הספרים ההסתדרותית עם עובד, בראשותו - הזכיר כצנלסון שבעבר מקובל היה לראות בידיש המגיעה ארצה עם העולים את הסכנה העיקרית לתרבות העברית, אולם לדבריו דוברי היידיש הם 'דור שוקע', והוא נמנע מלהזהות ציבורית עם השלטת העברית ביישוב, בחסות מחלקת התרבות של הוועד הלאומי. בחוש אינטואיטיבי מרחיק ראות זיהה כצנלסון: 'הסכנה התרבותית הגדולה יותר היא מצדו של 'אדם היודע עברית ואיננו דבק בעברית [...] וכאלה יש רבבות', גם אם הם מתחזים ל'פטריוטים של עברית'. הוא הדגיש בלי כחל וסרק:

הפטריוטיות שלהם קיימת כל זמן שאינה מפריעה לקריירה שלהם או למעמדם בחברה. הסכנה הגדולה, אולי אינה בולטת עדיין, אבל היא תגיח בכל שפלותה ותקיפותה מחר מחרתיים: ארץ ישראל כקולוניה אנגלית מבחינה רוחנית. הכל מסביב עוזר לכך: השלטון, השכבות העליונות ביישוב, ספרי הלעז הזולים, המזדקרים מחיקם של כל נערה וכל נער - אלה מבשרים לנו לבנטיניות חדשה. לא לבנטיניות של 'אליאנס', אלא לבנטיניות מסוכנת יותר, תכליתית ועשירה יותר אורבת לנו.⁸⁸

מחלקת התרבות בוועד הלאומי דבקה במאמצייה 'לשם הניצחון השלם של לשוננו ותרבותנו המקורית במולדת', והכריזה כי שנת תש"ג היא 'שנת הגברת הפעולה'. אין פלא אפוא שכצנלסון לא נבחר להימנות עם 28 חברי הוועד הפועל של המועצה להשלטת העברית שהוקם בספטמבר 1942, על אף מעמדו הרם בזירת התרבות ביישוב. לאחר שינוי שמו של גוף זה ב-1943 נבחרה שושנה פרסיץ, שהשתייכה לחוגי הימין הליברלי וכיהנה בעבר

87 חושי, 'עבודתנו התרבותית בערים'.

88 ברל כצנלסון, 'הוצאת הספרים של ההסתדרות', נאום במועצת ההסתדרות המ"ב, 29.1.1941, כתבים, ה, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ז, עמ' 153.

בראש מחלקת החינוך של עיריית תל אביב, לעמוד בראש המוסד ללשון ולתרבות העברית. אף שהמסגרת האמורה הייתה מסונפת לוועד הלאומי ולהנהלה הציונית, נאלצה פרסיץ לזנוף תדיר בראשי הסוכנות היהודית על תמיכתם הכספית הדלה. הטפותיה – 'זהו חטא לא יכופר למפעל הציוני בארץ' – לא זכו לאוזן קשבת.⁸⁹ בד בבד גם הכינוסים השנתיים שיזם המרכז לתרבות לזכרו של זנדבנק איבדו מזוהרם.⁹⁰ אפשר לשער כי הידיעות על השואה שהגיעו לארץ מספטמבר 1942 ואילך שחקו את הנכונות לבקר ולבחון מחדש את דרכי התנהלות התרבות בהסתדרות. מחלקה ההסברה שהוקמה בארגון בראשותו של זלמן אהרנוביץ ב־1943 מילאה באמצעות כ־1,400 הרצאות בערים ובמושבות (מפברואר 1943 עד דצמבר 1944) את התפקיד התרבותי הדוחק של התקופה – מתן מידע ופרשנות על המלחמה, על מעמדה של הציונות לקראת סיומה ועל השואה, לצד סימון התפקידים שנכוננו להסתדרות בימי המעבר ממשק מלחמה למשק של שלום בבוא היום.⁹¹

המרכז לתרבות הוסיף לשמש כתובת הסיוע להרחבת פעילות התרבות מטעם ההסתדרות. חלקה היה טבוע בחותם המאמץ לנצח במלחמה, כגון הפעילות בקרב 23 מחנות העבודה בבסיסי הצבא הבריטי בין קסטינה לרפיח, ולימים גם במחנות צבא במרכז הארץ (סרפנד, גדרה, ראש העין ועוד). המרכז לתרבות שימש מוסד מוכר ומקובל מבחינתם של הבריטים ודאג להבאת מרצים בנושאי אקטואליה, לאספקת ספריות ניידות ומשחקים, להופעות תרבות ולסיוע בארגון מסיבות, ימי עיון וטיולים עבור יותר מ־10,000 הפועלים במחנות אלה שעבדו במתכונת מעין צבאית וזכו למנוחה אחת לשבועיים. עם סימניה של הפריחה התרבותית בתקופה הנדונה נמנו כינוס המחולות הראשון בקיבוץ דליה ב־14 ביולי 1944 וכ־70 מקהלות ברחבי הארץ (רובן בהתיישבות העובדת) שנעזרו במלחינים ובמשוררים. מגמה זו הייתה פועל יוצא של גישה עקרונית – שאין להסתפק בהבלטת הממד האינטלקטואלי באמצעות הרצאות פופולריות של מורי האוניברסיטה העברית בירושלים וסמינרים עיוניים. בנסיבות הזמן נדרש להגביר את הפעילות האמנותית (מוזיקה, פיסול וציור, תיאטרון) העממית כמכשיר לטיפוח 'כוחותיהם הרגשיים־אמוציונליים' של הפועלים מתוך הבנה שביכולתה של האמנות להשרות דווקא כעת 'עידוד והרגעת הרוחות ולחזק את האמונה ביופי ובהוד של היצירה האנושית'.⁹²

מנגד, לוינסון הודה כי חסר תיאום בין עובדי המרכז ובין ועדות התרבות המקומיות וכי בפעולה השוטפת 'ניכרת מקריות, כפילות, חוסר שיטה'. והעיקר, 'התרבות עדיין

89 'החלטות הכינוס ללשון ולתרבות', 28.9.1942, אצ"מ, S25/6738; מכתבי שושנה פרסיץ לאליעזר קפלן, 19.11.1943, 7.12.1943, 24.2.1944, שם, S53/1365. עם חברי מפא"י שנבחרו לאותו ועד פועל נמנו רמז, לוינסון ורחל כצנלסון.

90 ראו: 'ביום האזכרה ל'י' זנדבנק', דבר, 22.6.1943; 'יום תרבות לזכר 'י' זנדבנק', משמר, 12.6.1944.
91 יוסף בורשטיין, 'הסברה בעל פה', בהסתדרות, א (אפריל 1944), עמ' 30-32; 'מספרי סיכום למחלקת ההסברה', שם, א (דצמבר 1944), עמ' 69.

92 'הפעולה התרבותית בין עובדי מחנות הצבא בשנים 1942-1945', עלון לאינפורמציה פנימית, 12.8.1946; אברהם לוינסון, 'בנתיבי המרכז לתרבות', בהסתדרות, א (דצמבר 1944), עמ' 65-68.

נגרסת כסרע עודף ליצירה ההסתדרותית, היא נסבלת יותר משהיא מוכרת כהכרח, כיסוד הווייתנו.⁹³ זה היה מעין פומון חוזר בסגנון של פוזה גנדרנית, ואלה לא בהכרח העידו על המצב לאמיתו. הם בעיקר לימדו על הרגשת נחיתות מתמשכת של העושים במלאכת התרבות, לעומת היוקרה היחסית בהוויה ההסתדרותית שממנה נהנו החקלאים והעמלים על פסי הייצור בבתי המלאכה והחרושת,⁹⁴ ולהבדיל גם הפקידים והעסקנים במנגנוני הארגון רבי-הזרועות, שתרמו כל אחד בדרכו לביצור מעמדה ההגמוני של הסתדרות העובדים במציאות היישובית.

סוף דבר

הרגשה תמידית שההתפתחות בתחום התרבות מתנהלת לה בעצלתיים ומשרכת את רגליה אחרי התפתחות המשק והשליטה החברתית והמקצועית של ההסתדרות הייתה נחלת פעילי התרבות בארגון. הערות נרגנות על הזנחת התרבות, נהי על מחסור תקציבים וביקורת על היעדר תמיכה מספקת מאת אישיה הבכירים של תנועת העבודה נשמעו תדיר בכינוסי המרכז לתרבות. למעשה, הרבגוניות של ציבור חברות ההסתדרות וחבריה מבחינת השכלה, מוצא ותהליכי התלקטותו בארץ הכבידו על אפיון מידת פתיחותו לרכישת תרבות ציונית סוציאליסטית. זלמן אהרנוביץ – בנסותו בכל זאת לשרטט את קלסתרו של הציבור ההסתדרותי – פסק בדצמבר 1945 כי הקו המהותי העובר בקרבו כחוט השני הוא זה: 'פחתה הנכונות לקרבן חומרי בשעת ההכרח; גדלה הנכונות למסירות נפש בשעת ההכרח', כלומר האידיאליזם הסגפני שכהה והרווחה הכלכלית הצנועה לא העיבו על מידת המחויבות האישית להגשמת החזון המדיני. ההתערות בהווייתה של תנועת העבודה היא נחלתם של 50 עד 60 אחוז מכלל חברי ההסתדרות, העריך. בהתחשב במציאות זו, טען אהרנוביץ שהמתח בין אימוץ ההטבות שהחברות בהסתדרות מקנה מבחינת פרנסה, בריאות והרגשת שייכות ובין מידת ההזדהות הנפשית האורגנית עם ערכי הרוח והתרבות שלה הוא בגדר תופעת יסוד הנובעת 'מתוך מהותה של ההסתדרות' כארגון שמתנהל מכוח ההכרה שעל יסודותיה הולכת ונבנית 'המדינה שבדרך'.⁹⁵

התלונות החוזרות ונשנות של מנהיגים ופעילים בתחום התרבות היו בפרק הזמן שעסקנו בו מעין ריטואל שנלווה לעשייתם המקצועית. ברם לא היה בהם להסתיר את האמת ההיסטורית שבמרוצת השנים בין ייסודה של מפא"י לתום מלחמת העולם השנייה,

93 ש.ם.

94 אלון גן, 'מ'ביעור חמץ של מנטליות' ל"הפיכת הפירמידה": עלייתו ודעיכתו של האתוס האנטי-אינטלקטואלי בחברה הישראלית, בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2012, עמ' 523-531.

95 תרבות למעשה: דברי חברים בכינוס פעילי התרבות בפתח תקוה, 16.12.1945-19.12.1945, עמ' 12-13.

וכחלק מתהליך התפרסותה של תנועת העבודה הארץ-ישראלית על מכלול ניכר מן ההוויה היישובית, הלכה ונוצרה 'סמיכות', כהגדרתו של נתן אלתרמן במבט לאחור, בין התרבות שההסתדרות שימשה לה עוגן ממסדי ומגשים ובין תרבות ישראל. הישזרותן בטבעיות זו בוז באורח בלתי נפרד הייתה לחלק ממפעל התקומה הלאומי ולגדול הישגיה של התרבות שהבשילה בחיק ההסתדרות בתקופה שבחנו.⁹⁶ לוינסון, שעמד בראש המרכז לתרבות, ניסה מנקודת התצפית של שלהי 1945 לאפיין את תרבות ההסתדרות, וכמו זנדבנק שנים ארוכות לפניו, נצמד לנוסחאות מעורפלות: 'נחוצה לנו תרבות לאומית-סוציאליסטית ממוזגת, שלא היא צורך להדביק עליה תווית, כמו על בקבוקי בתי המרקחת: "לנער לפני השימוש"'. תרבותנו היא - תרבות עממית, תרבות המונים, תרבות הצומחת מתוך יצירתנו והיונקת משורשיה'. כמי שנטוע עמוקות בתוך ההוויה הסוציאליסטית בנוסחה המזרח-אירופי ומסגל את עצמו בהדרגה אל המציאות הארץ-ישראלית והישירות הצברית, הודה בהמשך ישיר לכך: 'תרבותנו לא הכתה שורשים עמוקים, היא צומחת כצמחים מטפסים אלה - יותר לרוחב מאשר לעומק, יותר לשם נוי מאשר לשם צורך נפשי. השטחיות אוכלת אותנו בכל פה'.⁹⁷ אולם המציאות ההסתדרותית הייתה חזקה מריטואל הטרוניה התרבותי. שנה קודם לכן הזעיק דוד כהן, אבי תנועת הנוער העובד ההסתדרותית, את לוינסון לחבר שיר המנון לתנועה, לרגל כינוס מחנה הקיץ שלה במלאות שני עשורים לייסודה. משוררים אחדים שאליהם פנה כהן תחילה ראו בפנייה משום 'פגיעה ועלבון', והשיבו את פניו ריקם, כמו שנהגו בשעתו בפרידמן כאשר הוא ביקש שתחובר פואמה רבת-רושם לחגיגות י"א באדר של ההסתדרות. 'תבוא מחר, אל תאמר, כי ישבתי ותפרתי לך זוג נעליים', השיב לוינסון לכהן, ולמחרת מסר לו את מילות השיר שהלחין מלחין המנון הפלמ"ח זהבי. עד מהרה פיזמו כל נערה ונער את שירו, ומכאן במשך עשרות שנים בארץ ובתנועות המסונפות לנוער העובד בחוץ-לארץ - דרור, הבונים ועוד. על אף סכנת השטחיות והיעדר השורשים שארבו תדיר לפעילות תרבותית הסתדרותית, ובדומה לדרך שנספחו עוד ועוד מכמני יצירה אל חיקה ועיצבו את הלך רוחה, את עולם דימוייה ואת סדרי עדיפויותיה במשך מאה שנה, כזה היה גם גורלו של 'שיר המחנה' שחיבר לוינסון. הוא הביע את דרכה בחיוניות ובצלילות: 'מְסֻבְלוֹת גּוֹרֵל פְּרוּעַ / מְצוּיִקוֹת חַיֵּי רוֹזֵן / מְאֶתְמוֹל בְּלִתֵּי יְדוּעַ / וּמְקַרְר לֵאל חֲזוֹן // צְבוּרָנוּ מְלֻכָּד / לְמַחְנֵה עֵמֶל אֶחָד. // נֶאֱבָקְנוּ וְנִלְחַמְנוּ / לְדִרְכָּנוּ הַיְחִידָה / נֶאֱרָגְנוּ וְנִרְקַמְנוּ / בְּמַסְכַּת עֲבוּדָה // וְלִפְדָּנוּ יָד בְּיָד / לְמַחְנֵה עֵמֶל אֶחָד'.⁹⁸

96 נתן א' [אלתרמן], 'בכל זאת היא מתנועעת', דבר, 1.7.1960.

97 תרבות למעשה, עמ' 9-10. לוינסון עלה לארץ ישראל ב-1936.

98 אברהם לוינסון, 'שיר המחנה', יולי 1944; ד"כ [דוד כהן], 'שעת רצון', דבר, 19.8.1955; זעירא, כמו קול, עמ' 112.

